

בגידה יהודית: בית המשפט כזירה רגשית במשפטים נגד יהודים משתפי פעולה

מאמר זה חושף את הרגשות השלייליים ואת הזירה הרגשית שיצרו העדים־הניצולים בהליכים משפטיים נגד יהודים שהואשמו בעברות לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950. המאמר מציע ניתוח נרטיבי של העדויות שנשמעו בהליכים המשפטיים הללו. ניתוח זה מאפשר להבין את מציאות החיים של העדים בגטאות ובמחנות הריכוז, לא רק כסיפור משפטי שנועד להרשיע או לזכות, אלא גם כסיפור היסטורי המבקש להפיח רוח חיים בקטגוריות המשפטיות וליצור סיפור משפטי שלם יותר.

המאמר יחשוף את המתח ואי־ההתאמה שבין הרגשות השלייליים לבין הקטגוריות המשפטיות שבחוק לעשיית דין, ויראה כי מקורם בהחלטת המדינה להתמודד עם המורכבות של תופעה חסרת־תקדים – שיתוף פעולה יהודי עם הנאצים – באמצעות קטגוריות משפטיות פליליות "רגילות" שלא נועדו לענות על המצבים המורכבים שזימנה השואה ליהודים. את מה שלא הבין המחוקק הבינו הניצולים. במסגרת הדיון המשפטי האינדיבידואלי שבכל הליך פלילי, ערכו הניצולים התחשבות קהילתית עם הנאשמים, וזו הייתה מנותקת מהקטגוריות המשפטיות ומכתבי האישום הפרטניים. בדרך זו כוננו הניצולים את בית המשפט כזירה רגשית פומבית, שבה גוללו את חיי היום־יום שלהם בגטאות ובמחנות תחת פיקוחם של יהודים ממונים.

המאמר, המבקש לערער על ההנחה שההליך המשפטי והפרוצדורה המשפטית מאפשרים לתעל רגשות לשפה משפטית העולה בקנה אחד עם החוק והפסיקה, תורם לדיון העכשווי בשאלת מקומם של רגשות בהליכים פליליים. המאמר מראה כי במקרה של החוק לעשיית דין וההליכים המשפטיים שננקטו לפיו נגד יהודים, לא הצליחה השפה המשפטית לגעת בניצולים ובמציאות חייהם בגטאות ובמחנות.

* רבקה ברוט, מלמדת בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל־אביב. תודה מיוחדת לליאורה בילסקי, לעמוס גולדברג, לחמדה גור־אריה ולטליה דיסקין על הערותיהם המצוינות. כמו כן אני מודה למערכת כתב העת על הערותיה המועילות ועל העריכה הקפדנית. המאמר מבוסס בחלקו על ספרי באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט (2019). הספר זכה בפרס קרן גולדברג לכתבי יד מקוריים.

“בגידתה של מועצת יהודי וארשה [היודנרט] תיזכר לדורות [...] לצד בגידתה של משטרת הגטו תישאר בגידת המועצה ככתם שחור על כבודן של הרשויות היהודיות בגטו. תוך שאנו מוקיעים אותם כבוגדים, מחובתנו להדגיש כי רשויות הגטו היהודיות הגן יציר של תנאי הכיבוש, ואינן משקפות בשום פנים את הלך הרוח של האוכלוסייה”¹.

מבוא: “הסדר המארגן את התווה”²

ברשימותיו על משפט אייכמן ייחס המשורר חיים גורי למשפט כוחות-על: “כוח המסגרת, כוח הזמן והמקום, כוח הלא-תווה, הלא-דמיון תעתועים”³ – כוחות שלפי התרשמותו הצליחו להפוך את תווה הרגשות שעלו מעדויות הניצולים לסדר מאורגן. אפשר לזהות רגשות מסוגים שונים גם בהליכים המשפטיים שהתקיימו לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש”ו-1950 (להלן: החוק לעשיית הדין) נגד יהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים בגטאות ובמחנות. ראוי לומר כבר עתה כי החוק לעשיית דין אמנם נועד לשפוט – ככתוב בכותרתו – “נאצים ועוזריהם”, אך כבר בעת הדיון בכנסת ובוועדת החוקה, חוק ומשפט היה ברור שהחוק נועד לשפוט בעיקר יהודים.⁴

מאמר זה יעקוב אחר הרגשות השליליים שבאו לידי ביטוי בעדויות במשפטים של יהודים שהואשמו בעברות לפי החוק לעשיית דין ויציע להם מכנה משותף: התחושה שיהודים אלה בגדו בעם היהודי. המאמר יחשוף את המתח ואי-ההתאמה שבין הרגשות הללו לבין הקטגוריות שבחוק לעשיית דין, מתחים שהביאו את העדים לנהל מעין משפט בתוך משפט: התחשבות קהילתית המנותקת מהוראות החוק לעשיית דין – במסגרת ההליך המשפטי. המאמר יראה כי בדרך זו כוננו הניצולים את בית המשפט כזירה רגשית פומבית, שבה התאפשר להם לראשונה לספר על חיי היום-יום שלהם בגטאות ובמחנות ועל מקומם של היהודים הממונים בחיים הללו, כל זאת באמצעות מילון רגשי ייחודי, מעין שפה פנימית שהייתה מובנת רק להם ולניצולים שנכחו באותם דיונים משפטיים.

בקורות חייהם של היהודים בתקופת השואה לא הייתה עוד סוגיה שעוררה סערות רגשיות ותגובות מגוונות כמו היהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים: אנשי היודנרטים (המועצות היהודיות) והשוטרים היהודים בגטאות ובעלי התפקידים במחנות, המכונים בלשון

1 דין וחשבון של “הארגון היהודי הלוחם” בגטו ורשה. ראו ישעיהו טרונק יודנראט-המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי 479 (דוד ברי-ללב, ברכה פרוינדליך ומאיר גרובשטיין מתרגמים, 1979).

2 חיים גורי מול תא הזכוכית 139 (2000).

3 שם.

4 ראו למשל את דברי ח”כ זרח ורהפטיג, פרוטוקול ישיבה א/2 של וועדת המשנה לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, הכנסת ה-1, (23.5.1950), עמ’ 8 (“החוק הזה נוגע למשפטי הפעולה, אם כי להלכה הוא נוגע גם לנאצים, אבל הנאצים לא יבואו הנה כל כך מהר”); עוד ראו יחיעם ויץ “החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה” קתדרה 82, 154 (1996).

כללית "קאפואים"⁵. מקריאת עדויות (משפטיות וחוץ-משפטיות), זיכרונות, יומנים וכתבות נראה כי התחושות הפומביות הרווחות היו שליליות והעידו על התפיסה שיהודים אלה כשלו מבחינה מוסרית והם ראויים לקלון ולגנאי. הכישלון המוסרי נתפס לא רק כפגיעה ביהודי יחיד אלא גם כפגיעה יהודית קולקטיבית, שבמרכזה, לטענתי, התפיסה שמדובר בכגייה יהודית. התמונה, כמוכח, מורכבת: יש להבדיל בין בעלי התפקידים בגטאות לבין אלה שבמחנות; יש להבדיל בין התקופות – לפני הגירושים בגטאות ובמהלכם: אנשי היודנרטים נתקלו בעוינות ובשנאה בעיקר בכל הקשור לתקופות הגירושים מהגטאות; השוטרים היהודים היו השנואים ביותר מקרב בעלי התפקידים ומעורבותם בהליכי הגירוש העצימה את השנאה. יש להבדיל בין היחס ליהודים אלה בזמן השואה ולאחריה; יש להבחין בין מי שהיו שם וחוו על בשרם את המפגש עם יהודים בעלי תפקידים לבין אלה שלא דיברו מניסיונם האישי. יש לשים לב גם להתייחסויות פוליטיות או ארגוניות שהתיישרו לפי קו אידאולוגי: יש שהדגישו את היהודים שניצלו לרעה את תפקידם ויש שהדגישו את אלה שהשתמשו בתפקידיהם כדי לסייע לאחיהם, ולכל הפחות כדי לא להרע להם מעבר לנדרש באותן נסיבות. אין ולא יכול להיות ספק שלא מעט יהודים בעלי תפקידים השתדלו, בנסיבות האיומות, למלא את תפקידיהם בצורה אנושית והגונה, ויש לכך עדויות משפטיות וחוץ-משפטיות.⁶ יתרה מזו, היו גם עדי תביעה שחרגו מהייצוג הפילי ומצאו לנכון להזכיר כי מדובר בסוגיה חריגה שאינה נענית לחלוקה המשפטית הבינארית הרגילה של זכאי או אשם. כך, לדוגמה, הדגיש עד תביעה במשפטו של שוטר במחנה עבודה: "לא היינו צדיקים במחנה כי חיפשנו דרכים להשיג לחם ולחיות";⁷ ועד תביעה אחר באותו הליך הדגיש אף הוא: "היו גם מקרים

- 5 מקורו של המונח "קאפו" בשפה האיטלקית ופירושו "ראש". מקורו של הביטוי בפועלים איטלקים שהועסקו כבניית כבישים בדרום בייארן בגרמניה. הוראתו באיטלקית – ראש, ממונה. בכינוי זה השתמשו לראשונה במחנה דכאו ומשם התפשט הביטוי גם למחנות אחרים. ראו רודולף פרדיננד הס הקומנדאנט מאושוויץ מעיד – רשימותיו של רודולף פרדיננד הס 21 (צבי שנר עורך, ירוחם טולקס מתרגם, 1964). שם אפשר לראות כי בחיי המחנה היה ה"קאפו" ראש קבוצת עבודה ואחראי לליווי שלה, בדרך כלל לעבודות מחוץ למחנה. ברבות השנים נהפך המונח לשם גנרי לאסירים בעלי תפקידים; עוד ראו **האנציקלופדיה של השואה** כרך ה 1066 (ישראל גוטמן עורך, 1990). יש לזכור כי ממלאי התפקידים במחנות היו בראש ובראשונה אסירים בעצמם ונתונים לאותו משטר טרור ששלט במחנות. את השימוש באסירים כממונים על אסירים אחרים היטיב להגדיר ההיסטוריון כריסטופר בראונינג כ"מנגנון ערמומי של מניפולציה של 'הפרד ומשול'". ראו כריסטופר בראונינג **זיכרון של הישרדות – במחנה כפייה בוויז'בניק-סטרכוביצה** 166 (מיכל אלפון מתרגמת, עדינה דרכסלר עורכת, 2011).
- 6 דוגמה מובהקת למורכבות התופעה ניתן למצוא בעדותו של מיכאל (גולדמן) גלעד, שהיה נער באושוויץ ולימים קצין משטרה בלשכה 06 שהכינה את תיק התביעה במשפט אייכמן, בסרט התיעודי "קאפו". הוא גינה באופן מוחלט את משתפי הפעולה היהודים בטענה שלפני כולם עמדה האפשרות לבחור שלא למלא את התפקיד. באותה נשימה סיפר כי מי שהציל את חייו ומנע מאיש ס.ס לירות בראשו היה הקאפו היהודי. ראו קאפו (דן סיטון, 2000).
- 7 פ"ח 10/51 **היועץ המשפטי נ' פוצ'ץ**, פרוטוקול עמ' 33 ארכיון המדינה ב" 3354/10 (לא פורסם, 1952) (להלן: עניין פוצ'ץ).

שהשוטרים היו צודקים, כי לא תמיד נהגו כלם כהלכה".⁸ לעומת זאת, אפשר למצוא עדי הגנה שאמנם דיברו בזכות הנאשם שבמשפטו העידו אך גינו בכל תוקף את עצם התופעה של שיתוף פעולה. כך, למשל, עד הגנה במשפטו של הירש ברנבלט, שהדגיש כי לא מצא דופי בהתנהגותו של הנאשם, נשאל על ידי בית המשפט אם יהודי הגטו חלקו על התפיסה שיש להקריב את המעט לטובת הצלת הרבים. על כך ענה העד: "האנשים האלה (היודנרט) לקחו הכח לידם או קבלוהו מהגרמנים [...] אנשים [...] שהיו ידועים כאנשים טובים הצטרפו ליודנרט ונתהווה קרע [...] כאילו הם עוזרים לגרמנים לקבוע מי ילך למיתה ומי לא".⁹ כאמור, מתוך שלל הסוגיות המורכבות והדילמות המוסריות שהתופעה של שיתוף פעולה יהודי מעוררת, בחרתי להתמקד בחשיפת העדויות שנשמעו בהליכים המשפטיים בישראל. המאמר איננו עוסק בסוגיה הרחבה והמקיפה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים, על כל רכיביה והשלכותיה החברתיות, המוסריות או הפוליטיות. המאמר אף אינו עוסק בשאלות כגון סוגיית הכפייה שהייתה (או לא הייתה) כרוכה בקבלת התפקיד, קיומו או היעדרו של רצון חופשי וכיוצא באלו שאלות שהתופעה של שיתוף פעולה יהודי מעוררת. אם כן, המאמר עוסק בניתוח העדויות שנשמעו בבית המשפט במסגרת משפטים נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין, במטרה לחשוף את העימות שבין הרגשות השליליים שביטאו העדים לבין הקטגוריות המשפטיות שבחוק זה.

הזירה הרגשית שנולדה בחסות המשפט הניבה דיון פנימי מיוחד במינו, שבו ניצבו זו מול זו שתי קבוצות של ניצולים: הנאשמים וכלל היהודים הממונים – והעדים. בדיון הפנימי עלו "אישומים" שונים מאלה שפורטו בכתבי האישום, אישומים מוסריים וחברתיים שאליהם אתייחס בהרחבה בהמשך.¹⁰ כדי לבסס את טענתי ארחיק עד לדיוני הכנסת, שם למעשה התרחש המהלך הראשון ביצירה של הזירה הקהילתית הרגשית. למעשה, המדינה בחרה להתמודד עם התופעה חסרת התקדים של שיתוף פעולה יהודי בתקופת השואה באמצעות קטגוריות משפטיות פליליות "רגילות" – ואלה אינן עונות, אינן יכולות לענות ולא נועדו לענות על מצבים מורכבים מעין אלה.¹¹ הניצולים הבינו את מה שלא הבין המחוקק: אין אפשרות לתרגם את המציאות המורכבת, שבה קרבנות עומדים מול קרבנות אחרים, לקטגוריות של המשפט הפלילי הרגיל החל במדינה מתוקנת. בצד תיאורי המכות והפגיעות הפיזיות האחרות, שכמובן היו נחוצים לצורכי המשפט הפלילי, הביאו העדויות תיאורים של שנאה עצומה כלפי בעלי התפקידים;¹² של תחושת העלבון שליוותה (בצד הכאב הפיזי)

8 שם, בעמ' 11.

9 ת"פ 15/63 היועץ המשפטי לממשלה נ' ברנבלט, עמ' 299 ארכיון המדינה טס 3017/79 (לא פורסם, 1964) (להלן: עניין ברנבלט).

10 להסרת ספק אבהיר כי אין בהתמקדות בעימות הרגשי כדי לבטל את העימות המשפטית שהתקיים בבית המשפט. עדי התביעה זומנו בראש ובראשונה כדי לבסס את סעיפי האישום לשם השגת הרשעה, שהרי בראש ובראשונה מדובר בהליך משפטי פלילי.

11 להרחבה ראו פרק שני להלן.

12 ראו פ"ח (ת"א) 14/51 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' גולדברג, פרוטוקול פסק הדין בעמ' 6 (לא פורסם, 1952) ארכיון המדינה ב-3354/14 (להלן: עניין גולדברג) ("שנאתי לנאשמת גדולה עכשיו מאד, ואילו היתה בידי היתה מוצאת את סופה המגיע לה, ולא היתה יוצאת בחיים [...] אני רוצה להמיתה כי הרגה את אחותי וגרמה למחלת אחותי [...]").

את המכות שהכה אסיר יהודי אסיר יהודי אחר שהיה כפוף למרותו,¹³ של ההרגשה הקשה שבעלי התפקידים היהודים (לא כולם ולא בכל מקום) היו גרוועים מהגרמנים.¹⁴ העדויות מספרות על הפחד מקאפואים יהודים – תחושה כמעט בלתי־נתפסת כשחושבים שכולם, בסופו של דבר, היו נתונים לאותו שלטון רצחני ולכולם נועד אותו גורל.¹⁵ המאמר מציע נקודת מבט חדשה לדיון בהתמודדות המשפטית עם שיתוף הפעולה היהודי עם הגרמנים, המתמקדת בעדויות ולא דווקא בהכרעות השיפוטיות, וזאת באמצעות ניתוח נרטיבי שלהן.¹⁶ הקריאה הנרטיבית מבקשת "להבחין בזרמים התת־קרקעיים"¹⁷ בעדויות,

13 פ"ח 9/51 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' אינגסטר, פ"ד ה 41, 152 (1952) (להלן: עניין אינגסטר) ("אילו פגשתי אני את הנאשם בגרמניה הייתי יורה בו והורגו לא מפני שהפני והפיל שיני אלא מפני התנהגותו בפאולבריק שהכה אנשים חפים מפשע, והיה פוגע בכל מקום בלי הבחנה, והאנשים שכל קיומם היה על התקוה שיגיעו ימי השחרור, כיון שהוכו בזמן שבין כה וכה כבר היו חלשים מאד באופן גופני, אבדו את המורל ומתו").

14 ת"פ (מחוזי ת"א) 354/52 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' בראט, עמ' 13 (לא פורסם, 1953) ארכיון המדינה כ"ב 2323 ("גרמנים תפסונו בדברים יותר גרוועים ולא קרה לי כלום: קרה שנתתי שוחד והבאתי דברים למחנה, וכשראו בשער, לא עשו לי כלום").

15 כך העיד עד תביעה במשפטו של משה פוצ'יץ: "גם אילו היו בצריף אלף איש היו מפחדים מפניו. כל אותם 150 איש יצאו בריצה מהצריף. בצאתם התפזרו והסתתרו בכל קצות המחנה". כך תיאר העד את הפחד מפני הנאשם, שהיה סגן מפקד המשטרה היהודית בגטו אוסטורביץ ולאחר מכן עמד בראש ההנהלה היהודית של מחנה העבודה אוסטורביץ שהוקם לאחר חיסול הגטו. ראו עניין פוצ'יץ, לעיל ה"ש 7, פרוטוקול בעמ' 79.

16 מאז המחצית השנייה של שנות השמונים של המאה הקודמת אפשר למצוא מחקרים רבים העוסקים בגישה הרוגלת בקריאה נרטיבית של טקסטים משפטיים, גישה פרשנית המכונה "משפט וספרות". על פי גישה זו המשפט אינו רק אוסף של כללים שמטרתם ליישב סכסוכים או לקבוע אחריות פלילית, אלא בר־זמנית הוא היוצר והמשקף את התרבות שבה הוא פועל, על קולותיה וערכיה המגוונים. הביטוי של כל אלה נעשה באמצעות שפה משפטית הנתונה בסד של כללים משפטיים. לכן, כדי לחלץ מתוך השפה המשפטית את הקולות השונים שבה, יש להתייחס לא רק לתכנים המשפטיים הטהורים אלא גם לטקסט שנבחר ולזה שלא נבחר. מתוך הכתיבה הענפה בסוגיה זו ראו James Boyd White, *The Rhetoric of Law* 29 (Austin Sarat & Thomas R. Kearns eds., 1994). ווייט מצביע על הדרך שבה בחינת הממד הרטורי־ספרותי של הטקסט המשפטי מעשירה את השיח המשפטי; Peter Brooks & Paul Gewirtz, *Law's Stories, Narrative and Rhetoric in the Law* (1996); על משפט וספרות בישראל ראו ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)" *עלי משפט* 9 (2018). המאמר ממפה את תחום המשפט וספרות בישראל ומדגיש אפיונים מקומיים הן מבחינה תוכנית והן מבחינה מתודולוגית; לדיון מקיף בתחום של משפט וספרות בכלל ובמדמד הנרטיבי של המשפט בפרט ראו שולמית אלמוג *משפט וספרות* (2000); לניתוח נרטיבי של פסקי דין ראו עיריית נגבי סיפורי אונס בבית המשפט: ניתוח נרטיבי של פסקי דין (2009). באמצעות קריאה נרטיבית בפסקי דין העוסקים באונס, המחברת חושפת את הדעות הסטראוטיפיות של שופטים וכיצד הן משפיעות על ההכרעה המשפטית.

17 יופי תירוש "עיריית נגבי. סיפורי אונס בבית המשפט: ניתוח נרטיבי של פסקי דין" *סוציולוגיה ישראלית* יב 485 (2011).

לקרוא את מה שבין השורות ולא רק את מה שבהן. היא אינה מכוונת לחקור את התשתית העובדתית ואת התאמתה לפרטי האישומים, היא אינה מכוונת למצוא שקרים וסתירות כדי לבחון את מהימנות העדים, גם לא את התוצאה הסופית (אשם או זכאי). הקריאה הנרטיבית מאפשרת להיכנס לנעלי העדים ולנסות להבין את מציאות חייהם בגטו ובמחנה; היא מבקשת לחשוף את ביטויי הרגש המאפשרים לברר את יחסם של העדים ליהודים הממונים בגטאות ובמחנות, ובדרך זו להבין את העדויות לא רק כסיפור משפטי שנועד להרשיע או לזכות אלא גם כסיפור היסטורי המבקש להפיח רוח חיים בקטגוריות המשפטיות, ולהציג בבית המשפט – למעשה בפעם הראשונה בפרהסייה הישראלית – את חיי היום-יום בגטו ובמחנה תחת שליטתם של היהודים הממונים. הקריאה הנרטיבית מעלה על פני השטח את ההיבטים הרטוריים בעדויות, כלומר מאפשרת לפענח את ההיבטים הרגשיים, את "המילון הרגשי" שאינו בא לידי ביטוי בקריאה משפטית רגילה.¹⁸ הבחירה בהיבטים הרגשיים משקפת את האופן שבו ביקשו העדים לשכנע – לא את השופטים באשמתו של נאשם זה או אחר, אלא את קהילת הניצולים, בתוך בית המשפט ומחוצה לו.

חשוב להדגיש כי למרות חשיבותה ותרומתה של הקריאה הנרטיבית, היא אינה אמורה ליצור סיפור היסטורי מדויק המבוסס על עובדות שנבדקו ונבחנו. מטרתה דווקא להתגבר על הקטגוריות המשפטיות ולהציב במרכז את החוויה האישית של הנאשמים והעדים בנוגע לתופעה של שיתוף פעולה, ולהראות כיצד נהפכו כל אלה לחלק בלתי-נפרד של הסיפור המשפטי.¹⁹ אם כך, הקריאה הנרטיבית איננה מבטלת את הכללים המשפטיים אלא מצטרפת אליהם כדי ליצור סיפור משפטי שלם יותר. העמדת העדויות במוקד הדיון תורמת נדבך נוסף לספרות ההולכת ומתרבה בסוגיית שיתוף הפעולה היהודי בתקופת השואה, סוגיה שלא זכתה לדיון מחקרי עד ראשית שנות האלפיים.²⁰

18 על הדגשת ההיבטים הרטוריים בטקסטים משפטיים ראו ארנה בן נפתלי, אסף ברם והילה תירוש "איך זה שוכב אחד מעזו... למען השם? עלילות משפטיות: השוואה נרטיבית בין ת"פ 305/93 מ"י נ' דרעי לבין ת"פ (ת"א) 329/96 מ"י נ' אולמרט" המשפט 65, 73-74 (2002).

19 נרטיב (סיפור) הוא תוצר של בחירה של אירועים בסדר מסוים, ומשום כך הוא מהווה ייצוג של הסיפור, ולא הסיפור כשלעצמו. מאחר והנרטיב אחראי לדרך שבה הסיפור מתקבל על ידי השומעת או הקוראת, הרי שהשימוש בו מלמד על קיומו של פער בין המציאות האובייקטיבית לבין דרך ייצוגה. דוגמה להבדל בין נרטיב לבין סיפור ראו יופי תירוש "סיפור של אונס, לא יותר: על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ 3031/98 מדינת ישראל נ' דן שבתאי" משפטים לא 579, 582 (התשס"א).

20 חלוצת העיסוק המחקרי בחוק לעשיית דין ובמשתפי פעולה יהודי הייתה ההיסטוריונית חנה יבלונקה ובצדה ההיסטוריון יחיעם ויץ. ראו חנה יבלונקה "החוק לעשיית דין בנאצים ובעורזיהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה" קתדרה 132 (1996); ויץ, לעיל ה"ש 4. לאחריהם החל זרם דק של מחקרים שהלך והתגבר עם הזמן. לעניין זה ראו עדית זרטל האומה והמוות, היסטוריה וזיכרון פוליטיקה 79-133 (2002); תום שגב המיליון השביעי, הישראלים והשואה (1991); רבקה ברוט "יוליוס זיגל: קאפו בארבע מערכות (משפטיות)" דפים לחקר השואה 25, 57 (2011); רבקה ברוט "האזור האפור של שיתוף פעולה" תיאוריה וביקורת 40, 157 (2012); חמדה גור אריה "שם' ו'כאן': משפטו של הירש ברנבלט" עיוני משפט לד 239 (2011); אביהו רונן, הדס אגמון ואסף דניציגר "מסגיר אחיו או מנסה להצילם?

המאמר הוא גם תרומה לדין הקיים היום בשאלת מקומם של רגשות בהליכים פליליים. יחסה של מערכת המשפט לרגשות הוא מורכב, משום שאלה מהווים אתגר לרציונליות המשפטית. פרוצדורות משפטיות אמורות לתעל את הרגשות שמעשים של נאשמים מעוררים; הן נועדו לנטרל את סכך הרגשות שבין הקרבן לפוגע – במיוחד את שאיפת הנקמה – ולתעל אותם למסלול הרציונלי של המשפט, המציע (במקום פתרון אישי) מערכת קולקטיבית שקיבלה על עצמה לדבר בשם הנפגע ובמקומו.²¹ משפט ורגשות שייכים לכאורה לעולמות סותרים. את שורשי המתח שביניהם אפשר לזהות באופיו של השדה המשפטי המחייב להפוך תופעות שהן חיצוניות לו למילים ולקטגוריות, וכאשר יש קושי לנסח תופעה באופן מילולי, הרי היא מודרת מהמשפט.²² עם זאת, יש כיום הסכמה בדבר חזרתם של הרגשות למשפט הפלילי.²³

משפט ברנבלט ודימויו של איש היודנט בשנות השישים" **יד ושם קובץ מחקרים** לט 1, 101 Orna Ben-Naftali & Yogev Tuval, *Punishing International Crimes Committed by the Prosecuted – the Kapo Trials in Israel*, 4 J. INT'L CRIM. JUST. 128, 130-146 (2006); Rivka Brot "No one was an Angel" *The Gray Zone of Collaboration in Court*, in JEWISH HONOR COURTS: REVENGE, RETRIBUTION, AND RECONCILIATION IN EUROPE AND ISRAEL AFTER THE HOLOCAUST 327 (Laura Jockusch & Gabriel Finder eds., 2015); Dan Porat, *Changing Legal Perception of "Nazi Collaborators" in Israel 1950-1972*, in JEWISH HONOR COURTS: REVENGE, RETRIBUTION, AND RECONCILIATION IN EUROPE AND ISRAEL AFTER THE HOLOCAUST 303 (Laura Jockusch & Gabriel Finder eds., 2015) **באזור האפור: עדויות ופסקי דין במשפטיהם של שוטרים יהודים וראש-בלוק (איש), לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950 (עבודת תזה, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2009); רבקה ברוט בין קהילה למדינה – משפטים נגד יהודים משתפי פעולה עם הנאצים (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור במשפטים, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2016); רבקה ברוט באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט (2019).**

על הזיקות שבין המשפט (הרציונלי) לבין רגשות ראו Kathryn Abrams & Hila Keren, *Who's Afraid of Law and Emotions?* 94 MINN. L. REV. 1997 (2009-2010) 21

תיגר על החשדנות שבה המשפט מתייחס לרגשות ומציעות גישה פרגמטית לשילוב של עולם הרגשות בדיון ובניתוח של בעיות משפטיות. הקריאה המוצעת בעדויות מראה כיצד קריאה נרטיבית ותרבותית של טקסט משפטי מאפשרת להעשיר את הדיון בסוגיה המשפטית הנדונה מעבר להיבטיה המשפטיים. בניגוד לאברהמס ולקרן, ג'ורג' פלטר (Fletcher) מבחין בין הרגש הממוקם במרחב הפרטי (למשל, שאיפת נקם) לבין ענישה הממוקמת במרחב הציבורי, משום שהיא מצריכה קיום של סמכות שאין בידי הפרט. ראו ג'ורג' פ' פלטר מושגי יסוד במשפט הפלילי 46-52 (אפרים הייליקסר ומרדכי קרמניצר עורכים, מוחמד ס' ותד מתרגם, 2018).

ראו יערה אלון ונועה וינר "העין והאין: משפט ואהבה בממלכת הצללים של המלך ליר" **משפט, חברה ותרבות – משפטים על אהבה** 351, 355 (ארנה בן נפתלי וחנה נוה עורכות, 2005), על מקומו של רגש האהבה במשפט: חוסר יכולתו של המשפט להבין מציאות שבה יש מקום לאהבה והתעלמותו מחשיבותה. אי-אפשר לפגוע בה כי היא איננה "קיימת" מבחינת המשפט.

לפי הגישה הפורמליסטית למשפט, הכרעות משפטיות מבוססות אך ורק על רציונל משום שאפשר להגיע לתוצאה משפטית ראויה רק מתוך מערכת סגורה של כללים המנותקים מהממד הערכי. לעומת זאת, לפי הגישה הראליסטית אין אפשרות לנתק את ההכרעה המשפטית מהעולם שבו היא מתקיימת, דהיינו: מאינטרסים חברתיים, מערכים וממילא גם מרגשות. על

נאשמים, קרבנות ועדים מביאים את רגשותיהם לבית המשפט, והמשפט עצמו דן בעברות שבוצעו מתוך להט רגשי או מאפשר הגנה על בסיס רגשי – כמו, למשל, הגנת הקנטור.²⁴ כמו כן, החלטות השופטים יכולות לעורר כעס ציבורי או רגשות של נקמה בקרב הקרבנות. יש נאשמים שחשים בושה וחרטה על התנהגותם, ובו בזמן קרבנות או עבריינים מסוימים מעוררים את רחמינו ואהדתנו. אם כן, בתוך המשפט הפלילי וסביבו מתקיים עולם מלא של רגשות. על אף זאת, ההנחה היא שההליך המשפטי והפרוצדורה המשפטית מאפשרים לתעל את הרגשות הללו לשפה משפטית העולה בקנה אחד עם החוק והפסיקה. במאמר זה אני מבקשת לערער על התיאור ההרמוני הזה ולהראות – בניגוד לתפיסתו של חיים גורי בדבר כוח-העל של המשפט להפוך את ה"תוהו" ל"סדר" – כי השפה המשפטית לא הצליחה לסייע לניצולים לתיאור והתמודדות עם מציאות חיייהם בגטאות ובמחנות.

למאמר שני פרקים עיקריים: בפרק הראשון אסביר עד כמה התופעה של שיתוף פעולה יהודי הייתה טעונה מבחינה רגשית, לא רק בשל העובדה שמדובר ביהודים הפוגעים ביהודים אחרים, אלא משום שהיא נתפסה כמעשה של בגידה קהילתית. בהקשר זה אציע לראות בהלכה היהודית עתיקת היומין – "דין מוסר" – את המצע התרבותי שבו ניטעה

שתי הגישות למשפט ראו מנחם מאוטנר "ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי" עיוני משפט 503 (1993); מתקיים כיום עיסוק רחב בשאלת מקומם ומיקומם של רגשות במשפט הפלילי, ראו Susanne Karstedt, *Emotions and the Criminal Justice*, 6 THEOR. CRIMINOL. 299 (2002). הכותבת סוקרת את התפתחות ההיסטוריה של המשפט העונשי ושל מערכת המשפט הפלילי מנקודת המבט של היחס ביניהן לבין עולם הרגשות: החל מהדרכים להגבלת הרגשות המותרים במשפט ועד השנים האחרונות, שבהן היא מזהה תפנית שהיא מכנה re-emotionalization of law. הכוונה לאישור מחדש של רגשות במשפט, המתפשט ומשנה בדרכים רבות את מערכת המשפט הפלילית. יש להדגיש את המובן מאליו: התהליך של "חזרת הרגשות" או אישורם מחדש במשפט הפלילי אינו מתייחס לתקופה שבה נערכו מרבית המשפטים נגד יהודים – שנות החמישים והשישים של המאה שעברה. לעניין זה ראו Kathy Laster & Pat O'Malley, *Sensitive New-Age Laws: The Reassertion of Emotionality in Law*, 24 INT'L J. SOC. L. 21 (1996). שם הכותבים מדגימים את התהליך בהקשרים משפטיים למיניהם; יאיר אלדן ויופי תירוש "איזה גועל: מבט אחר על פרשת תנוכה נ' ראבי" משפט, חברה ותרבות – לחם חוק: עיונים במשפט ואוכל 376 (יופי תירוש ואייל גרוס עורכים, 2017) (על גבולותיה של עילת הגועל בפרשת הסיליקון בחלב תנוכה ועל כך שמתן לגיטימציה להעלאת תחושת גועל במשפט נזיקי תגשים את אחת ממטרותיה של המערכת המשפטית – הצהרה על הגבולות הערכיים); על התגבשותה של ההבחנה בין משפט לרגשות ראו רוזנברג, לעיל ה"ש 16, בעמ' 31. רוזנברג מזכירה את הברדלי השפה שהביאו לטענתה לתת-זרמים של משפט וספרות כמו "משפט ורגשות", הברדלים שמבטאים אי-נוחות ממיעוטה היחסי של שפה רגשית במשפט המודרני בהשוואה לטקסטים ספרותיים; על נקודת מבט שונה על רגשות במשפט הפלילי ראו שירה לייטרסדורף-שקדי וטלי גל "לתבוע ברגש? רגשות התובעים בהליך הפלילי" המשפט כג 47, 54-52 (2017). המאמר עוסק במורכבות הרגשות שחווים תובעים בהליכים פליליים כלפי המעורבים בהליך, ומטרתו להאיר את הנטייה הקיימת שבמרכזה טשטוש ההבחנה שבין "רציונל" ל"רגש".

24 ס' 301 לחוק העונשין, התשל"ז-1977 מעניק לנאשם הגנה בנסיבות שבהן נשללה ממנו יכולת השליטה העצמית אל מול התנהגות מתגרה.

תפיסתם של הממונים היהודים בתקופת השואה. בעלי התפקידים נתפסו כ"בוגדים" מסוג מיוחד – "בוגדים" יהודים. תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בדיונים בכנסת בהליכי החקיקה של החוק לעשיית דין ובסעיף 5 לחוק, שכותרתו המפורשת היא "מסירה". בפרק השני אציג את ההליכים המשפטיים עצמם ובמרכזם את הזירה הרגשית ואת המילון הרגשי שיצר שיח ניצולים פנימי במסגרת השיח המשפטי הפלילי הרגיל. המילון הרגשי ידגים את המתח וחוסר ההתאמה שבין הקטגוריות המשפטיות לבין המציאות הממשית שבה חיו הניצולים, נאשמים ועדים כאחד.

א. "איננו רוצים שבוגדים ישארו במחננו"²⁵

בתקופת השואה ואחריה רבו ביטויי הגנאי כלפי יהודים שנשאו בתפקידים מתפקידים שונים בשירות הגרמנים. את התגובות אפשר למצוא בהודעות שפרסמו אנשי מחתרת בגטאות ובימונים, ולעתים גם במעשי ליניץ' כלפי נושאי התפקידים, בעיקר כלפי שוטרים.²⁶ במחנות העקורים התרחשו מפגשים אלימים עם בעלי תפקידים שזוהו, והכתבות בעיתונות

25 א' לנמן "אגרופים ארורים" הבקר 5, 10.1.1947. הכתבה עוסקת במשפטו של שפסל רוטהולץ, שהיה שוטר במשטרת גטו ורשה והועמד לדין לפני בית הדין של הוועד היהודי המרכזי בוורשה. עוד על משפטו של שפסל ראו Gabriel N. Finder, *The Trial of Shepsl Rotholc and Politics of Retribution in the Aftermath of the Holocaust*, 20 GAL-ED 63 (2006) (להלן: פינדלר).

26 ההיסטוריון ישעיהו טרונק כתב כי השנאה המושרשת כלפי השוטרים היהודים הביאה למעשי ליניץ' כבר בזמן השואה וכמובן אחריה. הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה ירה את ירייתו הראשונה באוקטובר 1942 ביוסף שרינסקי, שעמד בראש משטרת הגטו. חודש לאחר מכן נורה מנהל המחלקה הכלכלית במועצה היהודית ואיש קשר עם הגסטאפו. אותו ארגון הוציא גזרי דין מוות נוספים. גם ארגוני מחתרת לוחמים בגטאות אחרים פעלו בצורה כזו. ראו טרונק, לעיל ה"ש 1, בעמ' 491. על מעשי נקמה בנושאי תפקידים יהודים שהתאכזרו כלפי אסירים אפשר לקרוא בעדויות רבות, משפטיות ושאינן משפטיות. ראו עניין אינגסטטר, לעיל ה"ש 13, פרוטוקול בעמ' 7 (שם מספר עד תביעה במשפטו של קאפו: "כל קאפו ידע ששוטרו הולך לפניו ואם יתאכזר הוא עלול להרצח על ידי העצורים במחנה אחר [...]) כך באמת קרה לשותפו של הנאשם"). חשוב להדגיש כי הגישות כלפי בעלי התפקידים היהודים היו מורכבות. כך, למשל, כתבה ההיסטוריונית וחוקרת השואה דליה עופר במבוא ליומן הקולקטיבי של שוטרי גטו קובנה: "אם כן, יחסם של תושבי הגטאות למשטרה היהודית היה ביקורתי בדרך כלל, ולעיתים תכופות אף עויין [...]) ועם זאת היה היחס למשטרה היהודית בגטו קובנה מורכב יותר [...]) ולא אחת מתארים העדויות, היומנים והתיעוד של הגטו את ההתלבטויות שהתמודדו עמן השוטרים ואת רצונם העז לעזור ולסייע לתושבי הגטו". ראו משטרת הגטו היהודית בויליאמפולה: מסמך מגטו קובנה 65 (דליה עופר עורכת, אברהם אצילי מתרגם, 2016); ראו יהודה באואר הרהורים על השואה 138 (2001) (שם יהודה באואר יוצא נגד הגישה השלילית המכלילה בקובעו: "אין יודנט שנהג בדיוק באותה הדרך שנהג יודנט אחר"); ההיסטוריונית ענת לבנה ערכה מחקר מרתק על יחסם של הניצולים לבעלי תפקידים יהודים, כפי שבא לידי ביטוי בזיכרונותיהם הכתובים. מחקרה מצביע על פער בין העמדות שבוטאו בפומבי לבין אלה שהופיעו בספרי הזיכרונות, שבהן באות לידי ביטוי השקפות מורכבות ושונות כלפי יהודים אלה. ראו ענת לבנה המיית הציפור, שאגת הצער: דרכי עיצוב הזיכרון בכתבתם של ניצולי

היהודית הענפה התייחסו ליהודים אלה כאל גורם המטמא את המחנה: "אנו עומדים היום לפני התרחשויות גדולות ובעיות חשובות, הנוגעות לעם היהודי כולו; כל עוד לא נטהר את שורותינו מן הגורמים הנזכרים לעיל, המרעילים את חיי החברה שלנו – אנו נחלל עוד יותר את זכר קדושינו!".²⁷ הנהגת העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה אף קיבלה סדרת החלטות שקראה לבעלי תפקידים ציבוריים במחנות העקורים לעבור הליך של "בריקה" בנוגע לעברם בגטאות ובמחנות, כדי להרחיק את אלה שהיו ממונים בעבר מטעם הגרמנים בגטאות או במחנות ממעגל העשייה הציבורית והחברתית במחנות העקורים.²⁸ קשה למצוא ביטויים פומביים אוהדים או כאלה שמבינים את מורכבות הנושא. ייתכן שאפשר להסביר זאת בכך שמדובר ברצון למצוא "אשמים" לאסון הגדול וכך להעניק משמעות כלשהי לסבל הנורא. גם בישראל פני הדברים לא היו שונים.²⁹ כאמור, על סמך

השואה 145-151 (2015). עם זאת, אדגיש כי מטרתו של המאמר איננה מיפוי קשת הרגשות שחוו ניצולים ביחס ליהודים ממונים, התמקדות ברגשות השליליים בהליכים המשפטיים בלבד. א' אקסלרֶאָד "מיר טָאָרן ניט פֿאַרשוועכן אונדזערע קדושים, אָן ענטפער ה. לייזיק" (אסור לנו לחלל את קדושינו, תשובה לה' לייזיק), אהיים ("הביתה" או "הבית") עיתון מחנה ליפהיים 6, 28.3.1946 (דוד טנבוים מתרגם). השימוש החוזר ונשנה בביטויים הקשורים ל"טוהר המחנה" או "טיהור המחנה" מעניין. האנתרופולוגית מרי דגלאס בודקת בספרה הידוע "טוהר וסכנה" את החלוקות הדיכוטומיות בין הטוהר לטמא. טענתה היא שלכלוך זה זיהום הוא דבר מה שאיננו במקומו, כלומר, טומאה היא חריגה מגבולות הסדר, יציאה מגבולות הארגון החברתי-תרבותי. בהקשר זה היא מראה כיצד הדאגה לשלמותו ולטהרתו של הגוף הפיזי משקפת את הגבולות המאוימים של הגוף האזרחי. במילים אחרות, גורמים מסוימים בחברה מסומנים כגורמים מזהמים שיש לסמנם ולהוציאם מגבולות החברה. יהודים משתפי פעולה נחשבו גורם "מזוהם" שאיים על שלמותה וטהרתה של החברה הישראלית החדשה. סימונם באמצעות הטקס המשפטי קבע גבולות חברתיים של השתייכות. ראו מרי דגלאס טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו (יעל סלע מתרגמת, 2010); ראו בהמשך את דברי שר המשפטים, ארכיון יד ושם (להלן: איו"ש), אוסף מיקרופילם PFI90.

28 להרחבה בעניין זה ראו ברוט באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט, לעיל ה"ש 20, בעמ' 103-104. שיתוף פעולה מרתק בין ההנהגה היהודית באזור הכיבוש האמריקני לבין מוסדות היישוב והמדינה בכל הקשור לעלייה לישראל מלמד כי יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הנאצים נחשבו "בלתי רצויים מבחינה מוסרית" ככל הקשור לעלייה לישראל. בענין זה ראו דבורה הכהן עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953 63-75 (1994). הכהן מתארת את הסייגים וההגבלות על העלייה לארץ בתקופה שקדמה לחקיקת חוק השבות, התש"ו-1950, שמקורם היה בנושאים עקרוניים ובנקודות רגישות כגון שאלות בעלות משמעות דתית או מוסרית. הגבלות אלו מעולם לא התקבלו בהחלטת ממשלה אלא היו פרי תקנות שקבעו מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית ומשרד העלייה.

29 מובן שאפשר למצוא ביטויים פומביים חיוביים כלפי היודנט, אך לא כלפי שוטרי הגטאות ובעלי התפקידים במחנות. כך, למשל, בשירו של נתן אלתרמן "יום הזיכרון והמורדים", שאותו פרסם לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה התשי"ד, אלתרמן ביקר את הגישה שאפיינה את השיח הישראלי, שאותה כינה "ראיית הנולד לאחור", וביקש הבנה של הנסיבות שבהן פעלו המועצות היהודיות. גישתו נתקלה בביקורת קשה ועוררה סערה שנובעת בשם סערת "שתי הדרכים" – דרך היודנט ודרך המרד. ראו נתן אלתרמן על שתי הדרכים, דפים מן הפנקס (דן

קריאת ערויות (חוץ־משפטיות ומשפטיות), זיכרונות, יומנים וכתבות, טענתי היא שהכישלון המוסרי המיוחס בכלליות ליהודים הממונים אינו נוגע רק לפגיעה ביהודי יחיד אלא גם לפגיעה קולקטיבית ביהודים – לבגידה. על משמעותה של בגידה ועל בגידה בהקשר של היחס כלפי יהודים משתפי פעולה אדון בפרק הבא.

1. על בגידה ושיתוף פעולה

היהודים שקיבלו מהגרמנים סמכות להניף אֵלָה על אחיהם או למנוע מהם אוכל עמדם במרכזם של דיונים ציבוריים וכתבות עיתונאיות רבות מיד אחרי השואה. העיתונאי שבתאי קלוגמן, ניצול שואה ששהה באחד ממחנות העקורים בגרמניה, התייחס במילים נוקבות לתופעה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים ולהשפעותיה:

יש בקרבנו אנשים שהנזק המוסרי שהם גורמים לחברתנו אינו פחות מהנזק שהרוצחים גורמים לחברות אומות העולם. מדובר כאן בצבא שלם של 'יודנראטניקים', סוגים שונים של שוטרי גטו ושוטרי מחנה, קאפואים למחצה וקאפואים של ממש שכל שנות הדם והשיגעון הסיטו אותם מהדרך האנושית, הלאומית והאלוהית והציבו אותם, מי קרוב ומי פחות קרוב, על גבול הבגידה באנושות ובלאום.³⁰

הלשון החריפה אומרת דרשני. מה היה באנשים הללו שהציב אותם לדעת העיתונאי "על גבול הבגידה באנושות ובלאום"? דברים אלה ישמשו נקודת מוצא לדיון כמה שאני מכנה "הבגידה היהודית בתקופת השואה".

המונח "בגידה" יכול לסמן רגש, שהרי לעתים אנשים אומרים כי "חשו נבגדים" גם אם ה"בוגד" לא ביצע כל מעשה שיכול להיחשב בגידה. מונח זה גם יכול לציין מעשה או מחדל שבעקבותיהם יחוש אדם נבגד גם אם הבוגד עשה את מה שעשה למטרה ראויה. לפי הסוציולוג נחמן בן יהודה, בגידה היא פעולה שמעוררת תחושות שונות אצל מי שרואים עצמם נבגדים, בין שמדובר ביחסים אישיים ובין שמדובר במערכות חברתיות רחבות בהרבה. תוכנם של תחושות אלו אמנם משתנה בהתאם לדמויות המעורבות ולתנאי הזמן והמקום,

לאור עורך, (1989); וכן ליאורה בילסקי "1960: משפט קסטנר" תיאוריה וביקורת 125 (1999). גם המשורר אורי צבי גרינברג מתח, בריאיון ביומון "זמנים" (בטאון המפלגה הפרוגרסיבית), ביקורת על ראשי תנועות המרי לשעבר שהעמידו את פועלם כמוקד הנצחת השואה תוך פגיעה בזכרם של ראשי היודנטים. ראו רוני שטאובר הלקח לדור, שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים 128-129 (2000). ככלל אפשר לומר שהשיח האמנותי הקדים באופן משמעותי את השיח הציבורי בהבנת מורכבותם של החיים בגטאות. כך, למשל, ביקש במאי הטלוויזיה יהודה קווה לערער על דימויו של קסטנר כמי ש"מכר את נשמתו לשטן" באמצעות סרטו הדוקומנטרי "פרשת קסטנר" (1983). בשנת 1985 עשה המחזאי מוטי לרנר מהלך דומה במחזה "משפט קסטנר" שהוצג בקאמרי, ואחריו בדוקו־דרמה טלוויזיונית באותו שם.

30 שבתאי ק' (קלוגמן-קשב) "קאפאָס פֿאַראַן משפט פֿון דער שארית הפליטה" (קאפואים לדין בפני שארית הפליטה) אונדזער וועג ("דרכנו", דוד טננבאום מתרגם, עיתון הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור הכיבוש האמריקני) 4, 30.7.1948.

אבל המשמעות האוניברסלית שלהן היא הפרה של אמון ונאמנות.³¹ בדרך זו אפשר להבין כיצד קביעות כגון איזה מעשה מהווה בגידה, מתי אמון מופר, מהי בכלל נאמנות ומעל לכול – מה משמעותה של עצם ההכרזה על אדם מסוים כבוגד – כל אלה מהווים בכל מקום ובכל זמן אמצעי ללכידות חברתית ולשרטוט גבולות חברתיים המאפשרים לקבוע מי שייך ומי "זר" או "אחר". אם כן, המשמעות של בגידה קשורה להשתייכות, בין שמדובר ברגש או בתחושה ובין שמדובר בצעדים ממשיים הקובעים, לדוגמה, כי התנהגות שאינה עולה בקנה אחד עם הערכים של קהילה מסוימת פירושה הפרה של חובת נאמנות.

הבגידה רבת-פנים. יש בגידה פוליטית (treason) שהיא קטגוריה משפטית הקובעת עונש חמור למי שהוכח כי עשה מעשה של בגידה; יש בגידה בין בני זוג, בגידה בקהילה, במקום העבודה, בין חברים ועוד (betrayal) – שהיא קטגוריה מוסרית יותר מאשר משפטית, ומשום כך "העונשים" קשורים במישור האישי, החברתי והמוסרי. בשפה העברית נקראים כל אלה "בגידה", וההבדל ביניהם נלמד מההקשר החברתי, התרבותי והפוליטי, שכן כל חברה מגדירה בעצמה – באמצעות ערכיה ונורמות ההתנהגות של חברה – מה ייחשב בגידה. מה שנחשב כמעשה של הפרת אמון במסגרת מסוימת לא ייחשב כך בקבוצה אחרת או בזמנים אחרים. משום כך, כאשר מבקשים להבין מהי בגידה בהקשר מסוים אין די בהגדרה, ויש לחשוף את המשמעויות הספציפיות שייחסו לה בני אותה החברה (בין ברמה האישית ובין ברמה חברתית רחבה יותר). לכן, אף שההבניה של קטגוריה תרבותית ספציפית של הפרת אמון לצורותיה השונות היא אוניברסלית, הרי שמשמעויותיה הן פרטיקולריסטיות: כל חברה מגדירה בעצמה את המעשים או המחדלים שייחשבו הפרת אמון באמצעות יצירת הנגדות: טוב ורע, אמון וחוסר אמון, נאמנות והפרתה. מה שייחשב הפרת אמון בחברה אחת יכול להיחשב מעשה רגיל ו"שקוף" מבחינה ערכית בחברה אחרת. בן יהודה מדגים זאת היטב בהצעתו להתנער מתיאור של שני קצוות (טוב ורע, אמון וחוסר אמון) ובמקומו להתבונן ברצף שעליו ממוקמות צורות שונות של בגידה. בקצה אחד של הרצף נמצא מה שבן יהודה מכנה "שקר לבן" ובקצהו האחר – הבגידה הפוליטית (treason). בין שני הקצוות ממוקמות דרכי התנהגות אנושיות שכל חברה מטעינה אותן במשמעויות משלה.³² אם כן, מה שדורש הבנה הוא לאו דווקא מעשה הבגידה אלא תוכנו: מהו פירושו של אמון וחוסר אמון בחברה נתונה.

אפשר לנסות להגדיר אמון באמצעות הציפיות שיש לבני זוג זה מזו, באמצעות הציפיות שיש למדינה או לקהילה כלפי חברה או באמצעות הציפיות שיש לכל אחד מחברי הקבוצה כלפי החברים האחרים בה. מערכת ציפיות כזו היא ברורה, היא חלק בלתי-נפרד מתחושת השייכות המשפחתית, החברתית, הקהילתית או הלאומית. על פי בן יהודה, כאשר מדובר

31 NACHMAN BEN-YEHUDA, BETRAYAL AND TREASON: VIOLATIONS OF TRUST AND LOYALTY (2001). הספר סוקר בהרחבה סוגים של בגידות ואת משמעויותיהן המשתנות בהתאם לזמן, למקום ולמסגרת החברתית. בריאיון עיתונאי, עם צאת ספרו "על הבגידה", אמר בן יהודה: "הוקעתו של אדם כבוגד היא בין היתר מכשיר ברור לסימון הגבולות של הקבוצה האחרת, של אלה ש'בסדר', אלה שלכאורה פועלים לטובתה של החברה או הקבוצה". ראו דפנה לוי "על הבגידה" הארץ 5.3.2002; עוד ראו סימן ב' לפרק ז' לחוק העונשין התשל"ז-1977, העוסק בבגידה ובהתנהגות שנחשבת בגידה.

32 NACHMAN BEN YEHUDA, לעיל ה"ש 31, בעמ' 12.

בבגידה שהתרחשה במסגרת חברתית (קהילה או מדינה), הבוגד ומעשה הבגידה שלו מאחדים את החברה, מדגישים את זהותה ומעלימים סימני שאלה ביחס לזהות ולהשתייכות. מכאן אפשר להבין את היחס החמור כלפי בגידה שתוצאתה הסופית היא העונש החמור ביותר בקודים הפליליים.³³ בגידה, הפרת אמון ונאמנות יכולות להתבטא באופנים שונים, בין היתר בשיתוף פעולה עם האויב. אם כן – מהו "שיתוף פעולה"?

הביטוי העברי "שיתוף פעולה" רחוק מלבטא את המשמעות השלילית הייחודית שהוענקה למונח "קולבורציה" במלחמת העולם השנייה. אף שבמקורה יוחסה למלה הלטינית collaboration משמעות ניטרלית של פעולה בצוותא, משמעות זו השתנתה בסוף אוקטובר 1940, כאשר המרשל פטן (Pétain) הכריז ברדיו צרפת לאחר פגישתו עם היטלר כי אפשר להעריך שיש שיתוף פעולה (collaboration) בין צרפת לגרמניה.³⁴ זה היה הרגע, כך נטען, שבו נהפך המונח "קולבורציה" לשם נרדף בעל מטען שלילי לשיתוף פעולה פוליטי עם כוח כובש.³⁵ פעולות הטיהור שהתרחשו בצרפת בחורף 1944-1945 נגד משתפי הפעולה הצרפתים חתמו את גורלו של המונח.³⁶ משתפי פעולה, בין מרצון ובין מכפייה, ממוקמים על קו הגבול שבין הכובש לבין הנכבשים. הם אלה שמקיימים תנועה דו־סטרית בין שני המרחבים – המרחב הפנימי של הנכבשים והמרחב החיצוני של הכובש – שכן שני הצדדים אינם יכולים לחיות בתנאי כיבוש ללא תיווכם. מעמדם של משתפי הפעולה כמתווכים הופך אותם ל"נגועים", ומשום כך הם מייצגים את הצד השלילי, ההרסני והבלתי־מוסרי של הכיבוש. הם מייצגים את ההתמוטטות המוסרית שבאה בעקבותיה, את פריצת הגבולות ואת הרס המחיצות.³⁷ דווקא בתקופות של חרדה או חוסר ביטחון לאומי מתגבר החיפוש אחר בוגדים;³⁸ בתקופות כאלו קל יותר להפנות אצבע מאשימה כלפי הקרובים – דווקא כלפי מי ששייכים – מאשר כלפי הכובשים, שבמקרים רבים הם מרוחקים ובלתי־מושגים. בפסק דינו בפרשת קסטנר היטיב השופט אגרנט לתאר את הקרבה שבין המונחים "שיתוף

33 שם, בעמ' 15. למעט עברות מסוימות שבחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם התש"ז-1950, המעשה היחיד בספר החוקים הישראלי שעונשו מוות הוא בגידה. ראו ס' 97 לחוק העונשין, התשל"ז-1997.

34 אנרי פיליפ פטן (Henri Philippe Pétain), איש צבא ומדינאי שעמד בראש צרפת של וישי, ששיתפה פעולה עם גרמניה הנאצית. לאחר תבוסת גרמניה הועמד פטן לדין באשמת בגידה ונדון למוות. עונשו הומתק למאסר עולם בשל גילו. פטן נהפך לאחד הסמלים הבולטים של שיתוף פעולה עם הגרמנים.

35 ראו Timothy Brook, *Collaboration: Japanese Agents and Local Elites In War Time* (2005). China.

36 שם.

37 על ההבחנה בין "פנים" ל"חוץ" בבחינת היחסים שבין כובש לנכבשים, ועל השפעתו של ה"חוץ" על ה"פנים", ראו עמוס גולדברג טראומה בגוף ראשון – כתיבת יומנים בתקופת השואה 114 (2012).

38 דוגמה מובהקת לכך היא ריבוי ההאשמות שהופנו כלפי יהודים בגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה על כך שהתבוסה באה בגינם. ראו Ron Dudai & Hillel Cohen, *Triangle of Betrayal: Collaboration and Transitional Justice in the Israeli-Palestinian Conflict*, 6 J. Hum. Rts. 37, 44 (2007).

פעולה" ו"בגידה" ואת הרגשות שהם מעוררים עקב זאת: "הדגשתי את ענין הקירבה היתרה הקיימת בין שני הסוגים הנ"ל של התנהגות [שיתוף פעולה ובגידה] והמגיעה, כמחשבתם של רבים, עד לכדי טשטוש הגבולות המפרידים ביניהם. עשיתי זאת על מנת להפנות את תשומת הלב אל התופעה שמטבעם של משפטי בגידה לעורר, לעיתים, התרגשות גדולה בקרב הציבור, להסעיר את הרוחות ודעת הקהל [...]"³⁹.

למרות האופי השלילי הכמעט שקוף ומוכן מאליו של שיתוף פעולה, חשוב לומר ש"שיתוף פעולה" – בדיוק כמו בגידה – הוא למעשה קטגוריה מובנית, דינמית ולא יציבה, שהגדרתה מעומעמת ומבוססת על הבנות שהן חברתיות ומוסריות יותר מאשר משפטיות, שמטרתן לקבוע גבולות חברתיים ומוסריים.⁴⁰ גם בהקשר היהודי אפשר לזהות עד כמה המונחים "שיתוף פעולה" ו"משתף פעולה", על משמעויותיהם השליליות, היו גמישים והשתנו בהתאם לנסיבות הזמן והמקום. גם המבקרים הקיצוניים של המועצות היהודיות (היודנרטים) מכירים בערכן של הפעולות שעשו לטובת הקהילה – פעולות של סעד, אספקת מזון ושירותי רפואה, טיפול בילדים יתומים וכיוצא באלו – פעולות שבלעדיהן אי-אפשר היה לשמור על הסדר ולדאוג לחיים תקינים ככל האפשר בהתחשב בתנאי הכיבוש.⁴¹ בדומה לכך, גם המחמירים בתפיסתם כלפי הקאפואים או ראשי הבלוקים במחנות הכירו בכך שבתנאי המקום היה צורך בהשלטת סדר. מרדכי מורמלשטיין, שהיה ראש מועצת הזקנים היהודית האחרון בגטו טרזין, ומאוחר יותר גיבור סרטו התיעודי של קלוד לנצמן "אחרון הלא-צדיקים", הבהיר את מהותן של המועצות היהודיות: "המועצה היהודית היא קטגוריה שהשתנתה כל הזמן. היא הייתה שונה בטרזינשטאט, שונה במזרח, אבל עמוק מבפנים הייתה תמיד בין הפטיש לסדן".⁴²

39 ע"פ 232/55 היועץ המשפטי לממשלה נ' מלכיאל גרינוולד, פ"ד יב, תשי"ח/תשי"ט, 2017 (1958).

40 ראו Dudai & Cohen, לעיל ה"ש 38, בעמ' 37, 42.

41 ההיסטוריון ישעיהו טרונק הבחין בין קואופרציה לבין קולבורציה והשווה את פעולות היודנרט וקשריו עם הגרמנים לקואופרציה שהייתה בלתי-נמנעת באותן נסיבות. ראו טרונק, לעיל ה"ש 1, בעמ' 507-508. דוגמה מסקרנת לפער בפרשנות של המונח "שיתוף פעולה", שנובע מהשקפות שונות, אפשר למצוא במקרה של מיכאל וייכרט, במאי ומבקר תאטרון יהודי מקרקוב, פולין, שבשנות המלחמה עמד בראש מוסד העזרה העצמית היהודית שפעל ברשותם ובפיקוחם של הגרמנים. בתום המלחמה הועמד וייכרט לדין באשמה של שיתוף פעולה הן על ידי בית משפט פולני והן על ידי בית דין של הקהילה היהודית. בית המשפט הפולני זיכה את וייכרט בקובעו כי בהיעדר כוונה ברורה לפעול לרעת המדינה הפולנית או לרעתם של יחידים באוכלוסייה האזרחית, אין מקום לראות בהתנהגותו התנהגות פלילית, גם אם בפועל התגלתה כמוטעית. בית הדין היהודי מצא אותו אשם בשיתוף פעולה. ההבדל בין פסקי הדין נבע מההגדרות השונות של המונח "שיתוף פעולה". הפולנים זיכו את וייכרט משום שפירשו את המונח כנכונות פעילה לסייע לגרמנים להשיג את מטרותיהם – וזו לא הוכחה; בית הדין היהודי פירש את אותו מונח כהיעדר רצון להתנגד למטרותיהם של הגרמנים: העובדה שוויכרט לא פעל לסיכול תכניותיהם של הגרמנים הביאה להרשעתו. ראו דוד אנגל "וביערת הרע מקרבך: לבירור המושג 'שיתוף פעולה' בתקופת השואה באספקלריה של משפטי מיכאל וויכרט" השואה: היסטוריה וזכרון – קובץ מאמרים שי לישראל גוטמן 1 (שמאל אלמוג ואח' עורכים, 2005).

42 קלוד לנצמן (תסריט ובימוי) אחרון הלא-צדיקים (2013). זמין לצפייה מקוונת באתר וואלה: <https://vod.walla.co.il/movie/2877358>. לטענת נחמן בן יהודה, שיתוף פעולה (קולבורציה)

למרות התוכן המשתנה של המונחים "שיתוף פעולה" ו"משתף פעולה" בהקשר היהודי, רוב השיח הציבורי בנוגע להתנהגות של יהודים בתקופת השואה היה רדוד וחד-ממדי, בעיקר בשנים שאחרי השואה, ולא עסק בבחינת המניעים להתנהגותם או בנסיבות שבהן פעלו. מילוי תפקיד בשירות הגרמנים הובן כבגידה, ובגידה, כפי שכבר נאמר, פירושה הפרת אמן ונאמנות, "התנכרות לאחים בצרה".⁴³

יש דוגמאות אין-ספור לשימוש במונחים "בגידה" או "בוגדים" בהקשר של יהודים אלה. כבר בתקופת השואה כונו חברי היודנרט והמשטרה היהודית בוורשה בוגדים, כפי שניתן לראות בכתבים מהתקופה: "לצד בגידתה של משטרת הגטו תישאר בגידת המועצה (היודנרט) ככתם שחור על כבודן של הרשויות היהודיות בגטו".⁴⁴ לאחר המלחמה קבע הוועד הלאומי היהודי המרכזי בפולין כי מטרותיו של הטריבוונל המיוחד לשיפוט יהודים היו "להסיר את המסכה מעל פניהם של הבוגדים בלאום היהודי, שדמם של עשרות ומאות קרבנות על ידיהם ועדיין נחשבים או רוצים להיחשב כאנשים מכובדים או רוצים למלא תפקיד מסוים בחיי הקהילה".⁴⁵ במחנות העקורים התנהל ויכוח ער בשאלה מה דינם של יהודים בעלי תפקידים שזוהו, אם כי הייתה הסכמה באשר לאפיונם: יהודים אלה הוגדרו "המלשינים והבוגדים השפלים", שרק "פעולה תקיפה והחלטית נגד טיפוסים אלה תביא ברכה לעם היהודי ותתרום לחיזוק מעמדו הבין לאומי".⁴⁶ ברוח דומה התבטאו חברי כנסת בעת הדיון בהצעת החוק לעשיית דין, כך, למשל, הרגיש ח"כ ישראל בר יהודה כי "כל מה שקשור בחוק לעשיית דין לנאצים ולעוזריהם הוא הרבה יותר חמור מאשר עבירה כלפי המדינה בתנאים רגילים".⁴⁷ "עבירה כלפי המדינה" – אין כל ספק בכך – היא בגידה,

והתנגדות הם מונחים מעורפלים שאינם יכולים לכלול הגדרות מדויקות. קולבורציה יכולה להיות מובנת בתור כל מעשה, החל בהתנדבות לחיל האוויר הגרמני וכלה ברכישת גלויה של המרשל פטן בצרפת. בדומה, התנגדות יכולה להיות חבלה ברכבת הנושאת כלי נשק או אנשי צבא, כמו גם שיר פרודי כגון "לילי מרלן". ראו NACHMAN BEN-YEHUDA, לעיל ה"ש 31, בעמ' 138. 43 כך הגדיר ראובן רובינשטיין את משמעות התנהגותם של בעלי התפקידים היהודים, בכתבה עיתונאית שעסקה במשפטים לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. ראו ראובן רובינשטיין "הקאפו הרסו אגדה נפלאה" ידיעות אחרונות 16.2.1951. רובינשטיין – משפטן, סופר ועיתונאי – היה חלק מהנהגת היהודים העקורים באזור הכיבוש האמריקני, וכישראל עבד במחלקת ההסברה של משרד הביטחון.

44 מתוך הדיון וחשבון של "הארגון היהודי הלוחם" בגטו ורשה מיום 15 בנובמבר 1942, המופנה אל הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, ובו ביקורת חריפה מאוד על המניעים לשיתוף הפעולה. ראו טרונק, לעיל ה"ש 1. ראוי להוסיף כי המסמך נכתב על ידי המחותרת היהודית בגטו ורשה לאחר ה"אקציה הגדולה" שנערכה בגטו בקיץ 1942, שבה הוכלו להשמדה בטרבלניקה כ-300 אלף יהודים. זהות הכותבים מסבירה את הנימה החריפה של המסמך.

45 ראו פינדלר, לעיל ה"ש 25, בעמ' 69.

46 א' אקסלראד, לעיל ה"ש 27.

47 פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-17, 7 (12.7.1950) (דבריו של ח"כ ישראל בר יהודה). את החיבור בין "בגידה" לבין שיתוף פעולה עם הגרמנים עשה ח"כ ישראל בר יהודה (מפ"ם) פעם נוספת באחד מדיוני הכנסת בתהליך חקיקת חוק האזרחות, התשי"ב-1952. בדברו על אפשרות שלילת אזרחות אמר ח"כ בר יהודה: "אנחנו מציעים שאפשר יהיה לשלול את האזרחות רק כאשר בית המשפט יחליט על כך ובמקרה שהאיש עשה מעשה

ומעשיהם של יהודים העומדים לדין לפי החוק לעשיית דין חמורה ממנה. ההשוואה בין משמעותן של עברות לפי החוק לעשיית דין בהקשר היהודי לבין עברות כלפי המדינה מלמדת על מרכזיותה של ההשתייכות היהודית ובהכרח גם על חומרתם היתרה של מעשים שנתפסו כפגיעה בה. זו אמנם אמירה קיצונית אך היא משקפת היטב את תפיסת משתף הפעולה כבוגד בעם היהודי. תפיסה זו מלמדת לא רק על שרטוט קו הגבול שהוציא את "הבוגדים" אל מחוץ לקהילה, אלא גם על מקומה המרכזי של ההשתייכות היהודית ועל תפיסת הבגידה בעם היהודי כעברה "חברתית" חמורה. המצב היה דומה במדינות אירופה וברית-המועצות לאחר המלחמה, שם הומשגו מעשים שהובנו כשיתוף פעולה עם הגרמנים כעברות של בגידה וסיוע לאויב בהשגת מטרותיו.⁴⁸ ההבנה ששיתוף פעולה עם האויב משמעותו מעשה של בגידה במדינה, בלאום או בקהילה מסבירה היטב את עוצמת הרגשות שעוררו יהודים שהתנהגותם נתפסה כשיתוף פעולה עם הגרמנים. בשונה ממדינות אירופה וברית-המועצות, שבהן נתפס שיתוף הפעולה כבגידה במדינה, אצל היהודים – בהיעדר מדינה – התייחסו התחושות שהולידה תפיסת הבגידה לעם היהודי, לסולידריות ולערכים יהודים. לטענתי, המצע התרבותי לתפיסה של משתף הפעולה היהודי כבוגד בעם היהודי הוא ההלכה עתיקת היומין בעניין "דין מוסר".

2. הבגידה היהודית

הבגידה, כפי שכבר הזכרתי, מעוררת רגשות אוניברסליים, גם אם תוכנם בעל היבטים מוסריים ותרבותיים ייחודיים, כלומר שהם תלויי זמן ומקום. כדי להבין את הרגשות שבאו לידי ביטוי בעדויות, בהקשר הספציפי של הליכים משפטיים נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין, יש לזהות את המצע התרבותי הייחודי שעליו נבטו. אם כן, מה הם שורשי התפיסה שלפיה יהודים משתפי פעולה עם הגרמנים הם בוגדים – יהודים שהפרו את חובת האמון והנאמנות שחבו לבני משפחותיהם, לקהילותיהם ולעמם?

בגידה בעם היהודי, על אופניה, נחשבת חטא חמור ביותר ביהדות. ראשיתה של תפיסה זו בהלכה הקדומה בעניין דין מוסר, שעניינה פגיעה בעם היהודי ולא דווקא ביחיד. מקורה של הלכה זו בספרות התנאים: "סיעה של בני אדם שאמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגהו ואם לאו הרי אנו הורגין את כולכם יהרגו כולן ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל".⁴⁹ מאז

בגידה או עבר עבירה לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם תש"י-1950". ראו פרוטוקול ישיבה מס' 75, הכנסת ה-2, 1861 (1.4.1952). קודם לכן עשה זאת חבר הכנסת מרדכי נורוק, ראו פרוטוקול ישיבה מס' 49 של הכנסת ה-1, 868 (29.6.1949).

48 גם ספר החוקים הישראלי רואה בגידה במדינה כעברה חמורה מאוד שעונשה מוות, וכך גם עברה שעניינה סיוע לאויב במלחמה. ראו סימן ב' לחוק העונשין. במדינות רבות באירופה הועמדו לדין משתפי פעולה עם הגרמנים כחלק מהגל הלאומי ששטף את היבשת לאחר המלחמה. משפטים מסוג זה התקיימו בנורבגיה, בהולנד, בדנמרק, בצרפת, באיטליה, ביוון וכמובן בברית-המועצות ובמדינות שבשליטתה. ראו טוני ג'ארט אחרי המלחמה – תולדות אירופה אחרי 1945 69-93 (גרשון גירון מתרגם, 2009).

49 תוספתא, תרומות ז', כ' (מהדורת ליברמן). על חומרת העברה אפשר ללמוד מכך שדין מוסר הוא המקרה היחיד שבו ההלכה מתירה להוציא להורג אדם, ואף ללא משפט. ראו שולחן ערוך, חושן משפט, סימן שפ"ו י'; עוד ראו שולחן ערוך חושן משפט, הלכות מאבד ממון חבירו

ועד היום, המסורת והמשפט היהודיים רואים הלשנה של יהודים על יהודים אחרים לשלטון זר כעברה חמורה במיוחד שיש לגנותה ולהילחם בה. מלשינים אלה כונו "מוסרים" ומעשיהם נתפסו כמעשים שהמיטו סכנת נפשות על הקהילה כולה – ומשום כך היוו את אחד האיזמים הגדולים על הקהילה היהודית. ההגדרה של התנהגות המהווה כ"מסירה" נבעה מנסיבות של חברת מיעוט הכפופה לשלטון זר, חברת מיעוט שבמשך מאות שנים ניסתה לשמור על שלמותה, על צביונה ועל האוטונומיה שלה. פגיעתה של המסירה נחשבה פגיעה לאומית שכן "מלחמת הקהילות במוסרים היתה מלחמת מצוה בשביל היהדות כְּלָה", והמוסרים נתפסו כ"מפירי המשמעת הלאומית והצבורית".⁵⁰ אם כן, "מסירה" היא מונח יהודי ל"בגידה".

המונחים "מוסר" ו"מסירה" היו ועודם חלק מהאתוס היהודי הקשור לשמירה על גבולות חברתיים ולהגנה עליהם מפני "בוגדים", אמתיים או מדומים. הם היו ועודם חלק מאותם "סיפורים מוכנים" (stock stories) שיהודים בכל הזמנים ניהלו את חייהם לפיהם. מחקרים קונגטיביים מראים כי בני אדם מְבִינים ומְבִינים את חוויותיהם בצורה של נרטיבים, כלומר נוהגים לכנס עובדות למבנה של סיפור כך שיוכלו להבין מה שאירע ומה שיקרה, כמו גם להחליט מה לחשוב על מה שקרה או יקרה. האמצעי העיקרי להשגת מטרה זו הוא סיפור מוכן.⁵¹ הדברים נכונים לגבי אנשים יחידים ולגבי מסגרות חברתיות: לכל חברה יש מערכת של סיפורים מוכנים שמעצבים את הבנתנו, את ציפיותינו ואת הדרכים שבהן אנו מגיבים למציאות. ה"מוסרים" הם חלק מסיפור מוכן יהודי בכל הדורות, סיפור שקהילות יהודיות מספרות מאז ומעולם. כך היה בכל הדורות כשקהילות יהודיות חיו במסגרת שלטון זר אך לגיטימי – ועל אחת כמה וכמה בתקופת השואה, כשדובר בשלטון רצחני.

עקב התופעה הייחודית של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים הוסיפה השואה פרק חדש לסיפור הבגידה היהודי. אחת הבעיות הקשות ביותר שעמן נאלצו להתמודד רבנים וחכמי הלכה באותה תקופה הייתה קשורה לדרישות שהפנו הגרמנים כלפי היודנרטים – להקצאת כוח עבודה בגטו או מחוצה לו, ובסופו של דבר להכנת רשימות למיון יהודים לפני גירוש

בידים ומוסר ומלשין, ס' ט' לעיל. הרמב"ם קבע: "אסור למסור ישראל ביד גויים, בין בממונו בין בגופו, ואפילו רשע ובעל עבירות, ואפילו היה מיצר לו ומצערו". ראו רמב"ם, משנה תורה, נזקים, פרק ח, הלכה ט. שם העצם הנכון בלשון התלמודית הוא "מסירות" ומבצע המסירה נקרא "מְסוֹר". על המשמעות של דין מוסר בקהילות שונות ראו אליהו בן זמרה "המלשינות והמסירה במשנתם של חכמי ספרד: פרק בדיני עונשין" הלכה ומשפט עמ' רצז-שכא (התשמ"ה); מיכל וולף "יחס הלכתי בין דין מוסר לדין רודף" עבריינות וסטייה חברתית – תאוריה ויישום 215 (2003); לסיכום ממצה של הלכת דין מוסר ראו את הערך "Informers", אנציקלופדיה ליהדות מזרח אירופה של יו"א (YIVO), The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, http://bit.ly/30XzHhr . אני מודה לעמיחי רדזינר שסייע לי בלימוד הסוגיה הקשה הזו.

50 משה פרנק קהילות אשכנז ובתי דיניהן – מהמאה הי"ב עד סוף המאה הט"ו 118 (התרצ"ח).

Jennifer Sheppard, *What if the Big Bad Wolf in all those Fairy Tales was just Misunderstood?* 51

Techniques for Maintaining Narrative Rationality while Altering Stock Stories that are Harmful to your Client's Case, 34 HASTING COMM. & ENT. L.J. 187 (2012). בכדי למנוע ספק אבהיר כי שיתוף פעולה עם שלטונות הארצות שבהן חיו היהודים היו דרך פעולה קהילתית מאז ומעולם. אי-אפשר לתאר את חייהן של קהילות יהודיות ללא התיווך של מי שנקראו "שתדלנים". מובן מאליו כי אינני עוסקת בסוג זה של שיתוף פעולה.

למחנות השמדה.⁵² על הפרק עמדה ההלכה הפסוקה שלפיה "אין דוחין נפש מפני נפש", כלומר: איסור להציל אדם אחד על חשבון חייו של אדם אחר.⁵³ המחלוקות שהתעוררו אחרי השואה בנוגע לתגובות ההלכתיות בתקופת השואה – אם עריכת רשימות או השתתפות היודנט והמשטרה היהודית בהליכי המיון והגירוש הם בבחינת "מסירה" אסורה או "הצלה" מותרת⁵⁴ – לא הצליחו לטשטש את העובדה שיהודים בעלי תפקידים נתפסו ככוגדים וממילא כמוסרים, לפי המקור היהודי, והתנהגותם נתפסה כמסירה.⁵⁵

בניגוד למדינות באירופה ולברית-המועצות, שהגדירו "שיתוף פעולה" כבגידה, ליהודים היה מקור היסטורי עתיק שעסק בדיוק באותו ענין (שיתוף פעולה עם שלטון זר): "דין מוסר". למרות ההבדל בין תופעת ה"מסירה" בקהילה החיה כמיעוט לאומי-דתני תחת שלטון זר אך לגיטימי, לבין המסירה של תקופת השואה, שיוחדה למי שסייעו בדרך זו או אחרת לשלטון רצחני בלתי-לגיטימי, הרצינונל בשני המקרים היה דומה: בשני המקרים נחשבו המעשים פגיעה באינטרסים של העם היהודי ולא פגיעה ביחיד או ביחידים. לפיכך, גם אם לא תמיד נעשה שימוש בביטוי "מוסר" או "מסירה", הכוונה הייתה אחת: מעבר לפגיעה ביחידים מדובר בפגיעה קולקטיבית שנחשבה לחציית קווים. אין להתפלא שהנהגת היהודים העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה העמידה לדין – בבית דין מיוחד שהקימה – יהודים

52 להרחבה בנושא זה ראו מאיר אילי "אדם תמורת אדם בהצלת נפשות בספרות השו"ת של האחרונים ומימי השואה" **דפים לחקר תקופת השואה** ג 43 (התשמ"ד); יהודית תידור באומל "לברור היסטורי של שתי סוגיות הלכתיות שנתעוררו בתקופת השואה" **דעת** (התשמ"ב) <http://bit.ly/2VsNATT>; הרב יהודה דוד בלייך "גדרי מסירה והצלה" **תורה שבעל פה – הרצאות בכינוס הארצי העשרים וששה לתורה שבעל-פה** כו קלג (יצחק רפאל עורך, התשמ"ה); אליהו בן-זמרה "קרושת החיים ומסירות נפש בימי השואה עפ"י ההלכה" **מבחר שו"ת**, סיני פ' ג'ר' (התשל"ז); יוסף נדבה "בעיות ההלכה בגטאות" **דפים לחקר תקופת השואה** א 44 (התשל"ט); פנינה פייג "פסיקת רבנים בעניין סלקציה בתקופת השואה" **דעת** (1991); אסתר פרבשטיין **בסתר רעם – הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה 159-177** (2002); אברהם פוקס **השואה במקורות רבניים (שו"ת ודרשות)** 332-323 (1995); Melech Westreich, *One Life for Another in the Holocaust: A Singularity for Jewish Law*, 1 THEORETICAL INQUIRIES L. 341 (2000).

53 משנה, מסכת אהלות, ז, ו; ראו גם בבלי, סנהדרין, דף עב, עמ' א.
54 להבחנה בין "מסירה" אסורה לבין "הצלה" מותרת ראו פרבשטיין **בסתר רעם**, לעיל ה"ש 51, בעמ' 161.

55 בחלק גדול מהעדויות, מכתבי האיטום ומהחלטות בית הדין של העקורים אפשר למצוא שימוש בביטויים הכוללים את המונחים מוסר או מסירה בהקשר של יהודים ממונים והתנהגותם. לדוגמה: הנאשם "מסר יהודים לגרמנים [...] בגלל המסירה הזו הצליח ה.ס.ס. לתפוס את האנשים שנמלטו". ראו עניין רומק מרין, איו"ש, חטיבה M.21.2, תיק 20 (המחלקה המשפטית אל הוועד המרכזי, בקשה להעמיד לדין, ס' 2, יידיש, תרגום שלי). בביטוי "מוסר" נעשה שימוש גם בשאלון הראשון שניסחה הוועדה ההיסטורית המרכזית שהקימו העקורים באזור האמריקני בנובמבר 1945 כדי לגבות עדויות. באחד הפרקים בשאלון, העוסק ב"מצב המוסרי", התבקש ממלא השאלון לפרט את הידוע לו בנוגע למוסרים (כך, בתעתיק עברי). ראו איו"ש O-37/7. כפי שאראה בהמשך, בישראל הגדיר המחוקק את ס' 5 לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם כסעיף העוסק ב"מסירה" והביטויים "מוסר" ו"מסירה" נשמעו גם הם במהלך העדויות.

שמילאו תפקידים בגטאות ובמחנות לפי עברה אחת ויחידה: "מעשים מזיקים כלפי היהדות". כלפי היהדות ולא כלפי יחיד זה או אחר.⁵⁶ אפשר לזהות בכך מהלך שלפיו, כמו במסירה ההלכתית, המסירה המתייחסת לימי השואה הופקעה מרשות היחיד והועברה לידי הציבור. אין מדובר רק בכך שהטיפול המעשי במוסר הוצא מידי היחיד הנפגע והועבר לקהילה, אלא במובן עמוק בהרבה, שביטא את התפיסה הבסיסית ששיתוף הפעולה עם הגרמנים הוא פגיעה בעם היהודי ולא ביחיד. ביטוי מיוחד במינו נתן לתופעה זו מי שהיה אחד מראשי קהילת העקורים היהודים באזור הכיבוש האמריקני, שמואל גרינגאוז. גרינגאוז זיהה פגיעה בגוף הקולקטיבי וטען כי המגע הרצוף עם היהודים הממונים "החליש וערער כל כך את המרקם המוסרי של בני עמנו [...]"⁵⁷.

הזיקה למסורת לא הצטמצמה רק בתפיסה שמשותף פעולה עם הגרמנים הוא מוסר ושמעשיו הם בחזקת מסירה, אלא גם בתפיסה העונשית. כך, לדוגמה, משכריו בית הדין של העקורים כי נאשם מסוים הוא "בוגד בעם היהודי", נתפסה הכרזה זו כעונש דתי קדום של הטלת חרם.⁵⁸ בשני המקרים, הן מבחינת תפיסת היהודי הממונה כמוסר והן מבחינת העונש, מדובר בהליך שאפשר להבינו כהוקעה פומבית וטיהור חברתי. מכאן טענתי שמעבר לשימוש הנפוץ במונחים המוכרים "מוסר" או "מסירה" בהקשר של משתפי הפעולה היהודים,⁵⁹ אפשר לזהות מהלך משמעותי שבו הטעינו היהודים את המונח ההלכתי במשמעות תרבותית-משפטית חילונית שהתאימה לנסיבות חייהם. כפי שהראיתי, בשני המקרים המשמעות היא הפניית עורף לערכים קהילתיים והפרה של חובת נאמנות קהילתית, ובמילים אחרות: בגידה. אמנם יש לזכור, כפי שכתב פרימו לוי, כי "כאשר יסורי הגוף קשים מנשוא נאלמים ונעלמים אינסטינקטים הרבה ומנהגים חברתיים רבים".⁶⁰ תקופת השואה מאופיינת בגילויים רבים של

56 להרחבה בסוגיה זו ראו ברוט באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט, לעיל ה"ש 20, בעמ' 112-116.

57 שמואל גרינגאוז "אין צייכן פֿון מאַרטירערטום" (בסימן הגבורה) לנדסברג לאגר-צייטונג (עיתון מחנה לנדסברג) 18.1.1946, 1. גרינגאוז, שהיה שופט בליטא, עמד בראש מחנה העקורים לנדסברג וכן בראש בית הדין היהודי במחנה.

58 ראו ס' 12 לתקנון וועדת רהביליטציה, איר"ש, חטיבה JM10265 תיק 62, בתוך פּראָטאָקאָל נר' 4 פון דער צווייטער ראַט־סעסיע (פרוטוקול מס' 4 של ישיבת המועצה ה-2) 31-30 אוגוסט 1948, YIVO RG294.1 Reel 15 File 134. ראוי להוסיף כי ה"חרם" כפי שבא לידי ביטוי במחנות העקורים לא לווח בתוצאות המעשיות שנלוו אליו בעבר כגון איסור על צירוף למניין, איסור עשיית עסקים עמו ועוד. על החרם ראו מנחם אלון המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו כרך א 11-13 (התשמ"ח).

59 מילים רבות בעברית הועברו לידיש כפי שהן בעברית, אך קיבלו הטיה אשכנזית. מילים אלה, שנקראו בשם הכולל "לשון הקודש", כללו גם את ה"מוסר" שבידיש נקרא "מוסר"; גם הביטוי "הוא מסר" עבר תהליך כזה ונעשה חלק מהידיש – "ער האָט געמאסרט".

60 פרימו לוי הוזהו אדם 92 (יצחק גרטי מתרגם, 1989); ראו וולדיסלב פרידהיים, ייוו"א, RG294.1 Reel 18 File 195 ("בני אדם היו לחיות כמלוא מובן המילה. האמרה 'אדם לאדם זאב' אפשר היה לחוש שם", כך כתב בתצהירו עורך-הדין ולדיסלב פרידהיים, שעמד לדין בבית הדין המיוחד שהקימו העקורים היהודים באזור הכיבוש האמריקני). מובן שהיו גם גילויי סולידריות שהשתנו

סולידריות והיעדר סולידריות יהודית.⁶¹ עם זאת, הסימון של יהודים בעלי תפקידים כבוגדים נבע ממקור שונה: מדובר בהקשר יהודי-לאומי, מעבר לרגשות שנאה אישיים או לעוינות בין קהילות. המצע היהודי-לאומי שבו נטועה תחושת הבגידה של תקופת השואה, בדומה למצע היהודי-לאומי של עברת "מסירה" ההלכתית, מבנה את התנהגותם של יהודים בעלי תפקידים בשירות הגרמנים כחטא היהודי החמור ביותר – "בגידה".⁶²

3. ה"בגידה" הישראלית: החוק לעשיית דין

באוגוסט 1950 חוקקה מדינת ישראל את החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, וכך למעשה פתחה את הדרך להתמודדות משפטית עם השואה. כתבי האישום הראשונים, שהוגשו כבר בחודש ספטמבר 1950, היו נגד יהודים ולא דווקא נגד פושעים נאצים, והתבססו על תלונות שהצטברו כבר בימי המשטרה המנדטורית.⁶³ באותם ימים היוו הניצולים כרבע מכלל אוכלוסיית המדינה ויחסם של בני הארץ אליהם ואל השואה היה חלק בלתי-נפרד מתהליך החקיקה. סיפורי היום-יום של הגטאות והמחנות – אלה שלא היו בהם רכיבים של אחיזה בנשק, התקוממות או הצטרפות לפרטיזנים – לא מצאו אוזן קשבת בחברה הישראלית.⁶⁴ הניצולים היו חלק בלתי-נפרד מתמונה זו משום שהם עצמם צידדו בגישה שהעדיפה את

ממקום למקום ומזמן לזמן. עוד ראו אסף טל "ראיון עם פרופ' חוי דרייפוס, היסטוריונית" אתר יד ושם <http://bit.ly/2Orb2ix>.

61 ראו למשל לאה פרייס, "יהודים 'אחרים' בגטו ורשה: השיח על פליטי גרמניה בוורשה, אפריל-יולי 1942" דפים לחקר השואה כ 125 (2005). הכותבת עוסקת בדימויים של יהודי הרייך בעיניהם של יהודי גטו ורשה, המשקפים תערובת של רגשות אנושיים חמים וניסיון כן להתקרבות – עם גישה סטראוטיפית, חשדנית ובמקרים רבים גם עוינת. עוד לעניין זה ראו אברהם ברקאי "יהודים דוברי גרמנית בגטאות מזרח-אירופה" ילקוט מורשת פ"ד 84, 67-89 (2007).

62 ההיסטוריון יהודה באואר ציין, לדוגמה, כי המשטרות היהודיות נזכרות כמעט ללא יוצא מן הכלל כמי שבגדו בעם היהודי, וזאת בשל התפקיד שמילאו בסיוע לגרמנים או בשיתוף פעולה עמם. ראו יהודה באואר הרהורים על השואה 151 (2001). ההיסטוריון והמחנך אברהם חיים קפלן כתב ביומנו על בגידתו של היודנט בגטו ורשה. ראו אהרן חיים קפלן המשך מגילת יסורינו ארכיון מורשת D.2.470 (22.4.1941). ח"כ מרדכי נורוק דיבר בכלליות על יהודים בעלי תפקידים כבוגדים. ראו לעיל ה"ש 47 והטקסט הגלווה, וכן התבטאויות של חברי כנסת בעת הדיון בהצעת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, כפי שיובאו בהמשך המאמר.

63 הדיווחים בעיתונות מלמדים כי הוגשו למשטרה מאות תלונות. אחד מחוקרי המשטרה העיד כי "עברו תחת ידי מאות מקרים כאלה". ראו ת"פ (מחוזי ת"א) 276/51 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' שטרנברג ארכיון המדינה ב-276/1669 (לא פורסם, 30.6.1952), פרוטוקול עמ' 17 (להלן: עניין שטרנברג).

64 לסקירת העמדות בסוגיה זו ראו ליאת שטייר-לבני הר הזכרון יזכור במקומי 17-36 (2014); ענת ליבנה המיית הציפור, לעיל ה"ש 26, בעמ' 30-36. חשוב להרגיש כי נוכחותם של הניצולים בספירה הציבורית באה לידי ביטוי כמעט אך ורק על ידי מי שנחשבו לאנשי גבורה. ראו חנה יבלונקה אחים זרים, ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952 49 (1994) (כך כתבה ההיסטוריונית חנה יבלונקה: "ראשוני הדוברים, ולמעשה הדוברים הכמעט יחידים של שארית הפליטה כאן בארץ, היו אנשים שהשתייכו לקבוצת הלוחמים בגטו ולא לניצולי המחנות

סיפורי הגבורה ואת הגינוי של יהודים בעלי תפקידים. החוק לעשיית דין היה חלק בלתי-נפרד מהשיח הפוליטי-אידאולוגי הציבורי שהתמקד בשואה, שיח שנועד לעצב את התכנים ואת דרכי הזיכרון שהמדינה ביקשה להנחיל.⁶⁵

כפי שכבר ציינתי, לא זו בלבד שהחוק לעשיית דין נועד להעמיד לדין גם יהודים, בכחינת "עוזריהם" של הנאצים, אלא שמלכתחילה הוא נועד לשפוט אותם. איש לא העלה בדעתו בשנת 1950 כי יגיעו נאצים לישראל.⁶⁶ דבריו של חבר הכנסת מרדכי נורוק, כשנה לפני חקיקת החוק, יכולים ללמד על העתיד לבוא. נורוק התלונן במליאת הכנסת כי "מדינת ישראל היא המדינה היחידה בעולם בה אין אפשרות להעמיד לדין ולשפוט את הרוצחים הנאצים ועוזריהם".⁶⁷ לטענת נורוק, ה"מחדל" החקיקתי הזה הביא לכך ש"מעשים בכל יום הם שאֵלו שהיו תושבים במחנות הריכוז הנאציים נפגשים בנאצים ובוגדים יהודים שנתנו את ידם להשמדת בני עמם, ואין בכוח השלטון לעשות נגדם דבר".⁶⁸

החוק לעשיית דין הוא חלק מהקוד הפלילי של מדינת ישראל, אם כי מדובר בחוק חריג בהיותו רטרואקטיבי ואקס-טריטוריאלי, דהיינו: החוק מעניש על מעשים שנעשו קודם לחקיקתו ובטריטוריה זרה.⁶⁹ סעיף 1 לחוק קובע כעברות פשע נגד העם היהודי, פשע נגד האנושות ופשע מלחמה. לפי פרשנותו, סעיף זה נועד להעמיד לדין פושעי מלחמה נאצים ונחשב כבר בעת חקיקתו לסעיף שעיקר כוחו בסמליותו. לעומת זאת, בנוגע ל"עוזריהם" של הנאצים, מנסחי החוק העניקו לו משמעות מעשית: אפשרות להעמיד לדין את עוזריהם היהודיים של הנאצים, אלה שבישראל.⁷⁰ הסעיפים שהיו רלוונטיים להעמדה לדין של "עוזרי" הנאצים היו בעיקר סעיף 2 לחוק שעניינו "פשעים כלפי בני אדם נרדפים", וסעיף 4 לחוק שעניינו "עבירות במקומות הסגר".⁷¹ אמנם אפשר לייחס עברות אלה הן ל"נאצים"

[...] כך נותר סיפורה של שארית הפליטה בכללותה כסיפור שנדחה לקרן זווית, ואף התעוותה הפרופורציות שבין גודל השואה להיקף ההתנגדות המזויינת".

65 ההיסטוריונית אניטה שפירא קבעה כי בשום שלב לא ירדה השואה מסדר היום הציבורי, החל במגילת העצמאות וכלה במחלוקות פוליטיות בלתי-פוסקות. ראו אניטה שפירא יהודים חדשים יהודים ישנים 93-94 (2003); עוד ראו ויץ, לעיל ה"ש 4, בעמ' 159-160.

66 לעיל ה"ש 4.

67 דבריו של ח"כ מרדכי נורוק, פרוטוקול ישיבה מס' 49 של הכנסת ה-1, 868 (29.6.1949).

68 שם. לא ברור אם התכוון חבר הכנסת כי פושעים נאצים מהלכים חופשיים בישראל, או שמא ייחס את הכינוי "נאצים" ליהודים. כך או כך, הדגש בדבריו הוא על "הבוגדים היהודים" (ההדגשה שלי).

69 מדובר בחריגה מעקרונות היסוד של המשפט הפלילי, שלפיהם "אין עונשין אלא אם מזהירין", כשמשפטה של המדינה חל בתחומי גבולותיה המוכרים.

70 ההיסטוריונית עדית זרטל התייחסה למשמעות המעשית של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: "מדינת ישראל הכניסה לספר החוקים שלה חוק מיוחד החורג מן הדין הפלילי [...] וכל זאת לא כדי להתמודד עם הנאציזם ועם הפשעים חסרי התקדים של הדיקטטורה הנאצית [...] אלא כדי לגול את חרפתם של היהודים בתקופת ההשמדה מעל ישראל החדשה ו'הטהורה'". ראו זרטל, לעיל ה"ש 20, בעמ' 99.

71 לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, "אדם נרדף" הוא "אדם הנמנה עם קיבוץ לאומי, גזעי דתי או פוליטי שנרדף על ידי שלטון עויץ"; "מקום הסגר" פירושו: "כל מקום בארץ עוינת

והן ל"עוזריהם", אך מנסחי החוק במשרד המשפטים וחברי הכנסת ראו לנגד עיניהם דווקא את "עוזריהם" היהודים של הנאצים.⁷² סעיפים אלה מונים רשימה של עברות הלקוחות מפקודת החוק הפלילי, 1936 – הקוד הפלילי של מדינת ישראל באותם ימים – כגון רצח, אונס, תקיפה, חבלה וכיוצא באלה. סוגים נוספים של מעשים ברי ענישה מופיעים בסעיף 5: "מסירת אדם נרדף לשלטון עוין" ובסעיף 6: "סחיטה מבני אדם נרדפים". סעיפים אלה הם בגדר חידוש ואינם נשענים על מקור חקיקתי שהיה קיים באותה עת.⁷³ אחד הסעיפים המעניינים בחוק הוא סעיף 3 שעניינו "חברות בארגון עוין". סעיף זה מתיר להעניש אדם לא על התנהגותו, כמקובל במשפט הפלילי, אלא על עצם חברותו ב"ארגון עוין", כהגדרתו בסעיף. גם בנוגע לסעיף זה מקובל לומר כי המחוקק הותיר לבית המשפט שיקול דעת להוסיף "ארגונים עוינים" כדי לאפשר לקבוע שהיודנט ומשטרת הגטאות היהודית היו בגדר "ארגונים עוינים". מהלך כזה היה מאפשר להעמיד לדין יהודים בגין עצם היותם חברי יודנט או משטרת הגטאות היהודית, גם אם התנהגותם אינה עולה כדי עברה לפי סעיפים 2, 4 ו-5 לחוק.⁷⁴ אחד הסעיפים החשובים בחוק, שהעניק לעדים אפשרות מעשית

שהיה מיועד, לפי פקודת שלטון עוין, לבני אדם נרדפים, וכולל כל חלק של מקום כזה". "אדם נרדף" הובן כמתייחס ליהודים; "מקום הסגר" הובן כגטו או כמחנה. ראו ס' 16 לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.

72 לניתוח סעיפי החוק ראו Ben-Naftali & Tuval, לעיל ה"ש 20, בעמ' 130-146.

73 ס' 5 לחוק עשיית דין בנאצים ובעוזריהם, "מסירת אדם נרדף לשלטון עויין", הוא המקום היחיד בחוק שבו אפשר למצוא שימוש מפורש במונח ההלכתי "מסירה". דינוי הוועדה מלמדים כי חברי הכנסת הבחינו בין יהודי שעבר אחת מהעברות המנויות בסעיפים 2 ו-4 לחוק, כלומר, יהודי שעבר עברות פליליות ו"רגילות" ו"משתף פעולה" ש"מסר" אדם נרדף לשלטון עוין. לפי משרד המשפטים שניסח את הצעת החוק, ס' 5 יצר עברה חדשה בספר החוקים הישראלי, קטגוריה משפטית עצמאית שאינה יונקת מהוראות פקודת החוק הפלילי, 1936 דוגמת סעיפים 2 ו-4. בכך, למעשה, התמצה הדיון בסעיף "המסירה" ונתורה על כנה ההבנה שהציגו משרד המשפטים וחברי הכנסת: "משתף פעולה" – למרות לשינוי הכללית של החוק עצמו – הוא רק מי שמסר יהודי לגרמנים או סחט יהודי. ראו פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של וועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-1, 26 (12.7.1950). תקוותם של אנשי משרד המשפטים כי השופטים ימלאו בתוכן את המונח "משתף פעולה" נכזבה; השופטים התייחסו למונח "מסירה" כעניין עובדתי גרדא. כך, לדוגמה, קבע השופט חיים כהן כי "מסירה" היא "שמעשהו של המוסר הוא הגורם [...] לכך שהנמסר נתפס בידי שלטון עויין. משמע שמי שכבר נתפס בידי השלטון העויין, אי אתה יכול עוד למסרו לידיו [...] שהרי מבחינה פיסית כבר הוא בידיהם [...]". פרשנותו של השופט כהן רוקנה לחלוטין את המשמעות הרגשית הקשורה במונח יהודי מסורתי זה, ובמקומה העדיפה משמעות התנהגותית שפירשה את המונח באופן משפטי דוקני. ראו ע"פ 77/64 ברנבלט נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד יח(2) 70, 81 (1964); להרחבה בעניין פסק הדין של השופט כהן ומשמעותו ראו גור אריה, לעיל ה"ש 20.

74 ס' 3(א) לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם קובע: "אדם שבתקופת השלטון הנאצי, בארץ עוינת, היה חבר בארגון עוין, או נשא משרה או מילא תפקיד בארגון כזה, דינו – מאסר עד שבע שנים". ס"ק (ב) מציג את ההגדרות: הראשונה הולכת בעקבות מגילת בית הדין הצבאי הבין-לאומי והשנייה מעניקה לבית המשפט הישראלי שיקול דעת לקבוע בנוגע לארגון מסוים כי הוא "ארגון עוין". במהלך הקריאה הראשונה בהצעת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם

להרחיב את עדויותיהם מעבר למקובל במשפטים פליליים, הוא סעיף 15 המאפשר סטייה מדיני הראיות. כפי שעולה מהראיות, בעלי הדין והשופטים מתחו את גבולותיו של סעיף זה כמעט עד תום באפשרם עדויות שבאופן רגיל היו נדחות על הסף.⁷⁵

כאמור, החוק לעשיית דין הוא חוק פלילי, וככל חוק פלילי עניינו בנאשם ספציפי ובאישומים ספציפיים. החוק איננו עוסק בהיבטים קולקטיביים – ולמרות זאת אפשר לקרוא בעדויות התייחסויות שאינן קשורות לנאשמים או לפרטי האישום המיוחסים להם, עדויות שהתאפשרו הודות לסעיף 15 לחוק. אפשר למצוא בעדויות אלו התייחסות להיבטים קולקטיביים כמו, למשל, התייחסות כללית למשטרה היהודית,⁷⁶ לקאפואים⁷⁷ ולהתנהגות הנאשם שאינה קשורה למעשה מסוים המפורט בכתב האישום.⁷⁸ איסופן של עדויות אלה מלמד כי העדים חרגו מהקטגוריות המשפטיות הפליליות "הרגילות", ובצד הדיון המשפטי האינדיבידואלי הוסיפו להתחשבנות קהילתית, מעין משפט בתוך משפט. ההתחשבנות הקהילתית לא עסקה בנאשם או בנאשמת ספציפיים אלא בתופעה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים ובתחושה שיהודים משתפי פעולה הם בבחינת בוגדים בעם היהודי.⁷⁹

שאל חבר הכנסת אריה שפטל (מפא"י) "מי הם הארגונים העוינים [...] ומה דינו של היודנרט והמשטרה בגיטו?" ראו ד"כ 4, 1150 (התש"ט); עוד ראו Ben-Naftali & Tuval, לעיל ה"ש 20, בעמ' 135. אציין כי הסעיף מעולם לא הוכרע בבית המשפט.

75 ס' 15(א) לחוק לעשיית דין בנאצים ובעורריהם קובע: "במשפט על עברה לפי חוק זה, רשאי בית המשפט לסטות מדיני הראיה, אם הוא משוכנע שהדבר יועיל לגילוי האמת ולעשיית משפט צדק". הן התביעה והן ההגנה ניצלו היטב סעיף זה וכך נשמעו בבית המשפט עדויות כגון "היה ידוע ש...", "לא ראיתי ש... אבל...", "אינני יודע... אבל...", וכך גם התאפשרו עדויות המתארות את היודנרט, המשטרה היהודית בגטו או את כלל בעלי התפקידים היהודים בדרך שאינה קשורה כלל לנאשם או לכתב האישום וחורגת ממנו.

76 להתייחסות של עד למשטרה היהודית בכלליות כמלשינה לגרמנים, ללא אזכורו של הנאשם או אפילו של שוטר מסוים אחר, ראו עניין פוצ'יץ, לעיל ה"ש 7, פרוטוקול בעמ' 98 ("ודאי שהגרמנים קיבלו ידיעות מהפולנים, אבל הפולנים היו מוסרים ידיעות על פולנים ולא על יהודים. בנוגע ליהודים היתה המשטרה היהודית מוסרת ידיעות. במה שנוגע ליהודים היו הגרמנים שואבים ידיעות מהמשטרה היהודית").

77 ראו ת"פ (מחוזי ת"א) 3/51 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' הוניגמן, ארכיון המדינה ב-3352/3 (לא פורסם, 27.1.1952) (להלן: עניין הוניגמן) בעמ' 52. על "כל הקאפוס הרשעים" מדבר אחד העדים במשפטו של הקאפו הוניגמן: "לאחר ששוחררתי מהמחנה, יחד עם משוחררים אחדים אחרים עשינו ציד על קאפוס. בגרמניה בסביבה ההיא. החלטנו לנקום בקאפוס הסאדיסטים, לא נגד הקאפוס הטובים. עשינו משפט בינינו עליהם והחלטנו להשמידם. הזכרונם בשמות, את כל הקאפוס הרשעים [...] כלם היו רשעים נוראים, וכלם גרמו לנו צרות צרורות".

78 ראו למשל עניין שטרנברג, לעיל ה"ש 63, פרוטוקול בעמ' 10. שם, בחקירתו הנגדית, אמר עד תביעה על הנאשם: "באתי להגן על דמם של אחי שניספו וכלם צווי, אחד על רעהו, לנקום דמם, שמי שישאר בחיים יעיד על הרוצח הזה הנאשם". בכתב האישום, חשוב לומר, אין למצוא אישום ברצח או הריגה.

79 ראו למשל תפ"ח (מחוזי ת"א) 2/52 היועץ המשפטי נ' טרנק (פורסם בנבו, 14.12.1951) (להלן: עניין טרנק), פרוטוקול ארכיון המדינה ב-3352/2, בעמ' 33-34. אלזה טרנק, שהייתה ראש בלוק במחנה נשים בבירקנאו, אמרה בפתח עדותה בבית המשפט "נאשמת" בעבירות קשות

אתוס הבגידה בעם היהודי המגולם בדין מוסר לא נעלם גם במעבר למדינה ריבונית.⁸⁰ גם בישראל נתפסה התנהגותם של הממונים היהודים כשיתוף פעולה עם הגרמנים והומשגה כבגידה. מדינת ישראל החליטה לבוא חשבון עם יהודים אלה באמצעות החוק לעשיית דין, שאמנם מבחינה סמלית נועד להתמודד עם פושעי מלחמה נאצים, אך לכל מי שהיו שותפים למלאכת החקיקה היה ברור, כפי שכבר הזכרתי, כי החוק לעשיית דין נועד למשתפי פעולה יהודים.⁸¹ החוק נועד "לסמן" יהודים בעלי תפקידים כמי שנתנו יד לגרולים שבאויבי היהודים, וההליך המשפטי נועד להוות מעין תהליך סמלי של הוקעה פומבית. ההיסטוריונית עדית זרטל כינתה את ההליכים המשפטיים האמורים "מפעל מחיקת הקלון" שלטענתה היה גם "מפעל של טיהור".⁸² גם דיוני הכנסת מלמדים כי חברי הכנסת הבינו את ההליך המשפטי כהליך של טיהור חברתי.⁸³ התחיל בכך שר המשפטים שהציג את מטרת החוק כאמצעי לטיהור המחנה: "לבסוף עוד מלה אחת על משמעותו המעשית של החוק. יש להניח, שנאצים פושעים [...] לא יעזו לבוא לישראל. אך החוק חל גם על עושי דברם של נאצים, ולצערנו לא

על ידי אנשים שבאו למחנה בשנת 1944 אבל אותם האנשים אינם יכולים לשאת לעצמם איך היו התנאים בשנת 1942 כשאני הייתי שם". טרנק, יש לשים לב, רואה בעדות התביעה את מאשימותיה ולא את המדינה. היא מדברת אליהן כחלק משיח הניצולים הפנימי.

80 רבנים אחדים מהזרם הציוני ראו את ממשלתו של יצחק רבין כמי שעברה עברה של מסירה ואת יצחק רבין כמוסר; יש שראו את הסכמי אוסלו כמעשה של בגידה. ראו אליעזר מלמד "מכתב הרבנים" *TheMarker* (1995).

81 פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של ועדת החוקה חוק ומשפט, הכנסת ה-10, 10 (12.7.1950).

82 זרטל, לעיל ה"ש 20, בעמ' 91. ראוי לומר כי לא הייתה זו ההתמודדות המשפטית היהודית הראשונה שביקשה "לסמן" יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים. קדמה לכך הקמת בתי דין בקהילות יהודיות במדינות אירופה ובמחנות העקורים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה. ראו Gabriel N. Finder & Alexander V. Prusin, *Jewish Collaboration on Trial in Poland* (2008) 122-148 *POLIN* 20, 1944-1956; על בתי דין יהודיים ראו Jockusch & I Finder, לעיל ה"ש 20. במחנות העקורים הועמדו יהודים לדין על התנהגותם בגטו או במחנה, הן בבתי הדין במחנות והן בבית הדין המרכזי, בית הדין לרהביליטציה, שהחלטה להקימו התקבלה בקיץ 1947 והוא החל בעבודתו במרץ 1948. כמה מאות יהודים הועמדו לדין לפני ערכאות אלה ונגזרו עליהם עונשים – החל בתקופות מאסר בבתי המעצר שהיו במחנות העוקרים השונים, המשך באיסור על השתתפות בחיים הציבוריים של שארית הפליטה וכלה בהכרזה על נאשם שנמצא חייב בדין כ"בוגד בעם היהודי". להרחבה ראו ברוט באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט, לעיל ה"ש 20, בעמ' 97-135.

83 גם בכך לא היה חידוש. הקמת בית הדין המיוחד באזור הכיבוש האמריקני, כדי לשפוט יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה, הובנה כהליך של טיהור חברתי. ראו יששכר צוקרפיין "רעהאביליטאציע וועט רייניקן געזעלשאַפֿטלעכע אַטמאַספֿער" (רהביליטציה תטהר את האווירה החברתית) *אונדזער וועג* 9 (23.7.1948); גם מחוץ למחנות העקורים נתפסו ההליכים המשפטיים נגד יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים כהליכים של טיהור. כך, לדוגמה, מתואר הליך משפטי שהתנהל בבית הדין הקהילתי היהודי בוורשה בינואר 1947, נגד מי שהיה שוטר במשטרת הגטו: "בינתיים [...] מבין הציבור היהודי שלפניו עומדת בעיה חשובה: לטהר את מחנהו מבוגדים, להחרים אותם ולהוציא אותם מתוכו, בלי להתחשב בניסיונות [...]". ראו א' לנמן, לעיל ה"ש 25.

נוכל להיות בטוחים, שכאלה לא יימצאו במחננו [...] 'והיה מחננו טהור'⁸⁴. אין לדעת אם ביודעין או שלא ביודעין שיבש השר את הפסוק המקראי המקורי: "[...] וְהָיָה מִחְנֵיךָ, קָדוֹשׁ" (דברים כ"ג, ט"ו), אבל השיבוש שירת את המטרה. השימוש בגוף ראשון רבים – "מחננו" (במקום "מִחְנֵיךָ") והמרת ה"קדוש" ב"טהור", שהוא בעל משמעויות דתיות, תומכים בטענה שהמהלך המשפטי היה ביסודו מהלך של "טיהור" החברה הישראלית מיסודות לא ראויים. כמועמדים ל"טיהור" נחשבו מי שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים; עבורם נועד המהלך החקיקתי מלכתחילה.⁸⁵

היו חברי כנסת שטענו כי אין לאפשר מצב שבו מי שהיה בעל תפקיד יזוכה (אם לא יוכחו סעיפי האישום), שכן "מדינת ישראל אינה יכולה לסבול כי יבוא לכאן איש ששיתף פעולה עם הנאצים, ותשאר בידי השופט אפשרות לזכותו מפני איזה שהוא ספק".⁸⁶ ההתייחסות אל בעלי תפקידים יהודים כ"אשמים" מלכתחילה, וגם במקרה של זיכוי מהאישומים, מעידה על המוטיבציה הרגשית שהניעה את הדיון בכנסת. הייתה זו מוטיבציה רגשית עמומה בלבד משפטי; כלומר, המניע הדומיננטי להעמדתם של יהודים אלה לדין היה פחות משפטי ויותר רגשי. המשפט לא שימש רק כאמצעי לקביעת אחריותו או חפותו של אדם אלא

84 ד"כ 4, 1148 (התש"ט). ההיסטוריונית עדית זרטל מזהה במהלך המשפטי מהלך של טיהור שנערך בשמה של מדינת ישראל ונועד לצורכי פנים: "החוק נועד בראש ובראשונה לגול את אי הנחת של החברה הישראלית החדשה נוכח מה שהיא הגדירה כהתנהגות היהודית בשואה [...] כדי לגול את חרפתם של היהודים בתקופת ההשמדה מעל ישראל החדשה ו'הטהורה'". ראו זרטל, לעיל ה"ש 20, בעמ' 99.

85 חלק מהשופטים הבינו אף הם כי בהליך המשפטי נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין יש משום "סימון". כך, למשל, בהכרעת דין מזכה של אשה שהייתה בעלת תפקיד במחנה נשים בבירקנאו מצא לנכון השופט צלטנר להתייחס לכתם שאישומים (ולא רק הרשעות) לפי החוק מטביעים בנאשמים. לקראת סוף הכרעת הדין כתב השופט כי אף שיכול היה להסתפק בציון העובדה שלא שוכנע מעדויות התביעה, בנסיבות העניין אין די בכך: "אין אני חושב שאצא ידי חובתי אם אלך בדרך הקלה הזאת. אם אשאיר כתם כלשהוא על הנאשמת בהיותה בישראל, לא יעזור לה זיכוי פורמאלי על ידי שופט ישראלי". השופט צלטנר המשיך וקבע כי לא זו בלבד שהתביעה לא הוכיחה את האישומים אלא שהנאשמת לא עברה את העברות המיוחסות לה, וסיים: "אני מרגיש את החובה כלפי הנאשמת [...] ואני מרגיש את החובה הזאת ולקבוע את זה במפורש לגבי ילדיה". ראו ת"פ 140/51 (מחוזי ת"א) היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' הנס, ארכיון המדינה ב"93/140 / 4-5 (לא פורסם, 1952) (להלן: עניין הנס). במקרה אחר, בתום הכרעת הדין המרשיעה בעניינו של שוטר מגטו אוסטרוביין, הזכיר השופט בנימין כהן את הכתם המוסרי שהחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם מטיל על העומדים לדין: "בהאשמות לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש"י-1950, עשויות הרשעות להטיל כתם מוסרי כבד מן הרגיל על נאשם שהורשע. לפיכך, רואה אני לנכון לרשום לזכרון כי אין לי כל סיבה לפקפק בכך כי היה הנאשם, עובר לשואה הנאצית, אדם הגון ובעל מזג ממוצע ויהודי טוב בכל ימות השנה". ראו ת"פ (מחוזי ת"א) 93/52 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' גולדשטיין ארכיון המדינה ב"93 / 2314 פרוטוקול פסק הדין בעמ' 39 (לא פורסם, 15.7.1953) (להלן: עניין גולדשטיין).

86 פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של וועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה'1, 18 (12.7.1950).

נתפס גם כהליך של הוקעה וטיהור, ומנקודת מבט זו ברור שזיכוי כלל לא בא בחשבון.⁸⁷ אכן, סעיפי ההגנה שבחוק, ובעיקר האפשרות לפטור מאחריות פלילית בנסיבות מסוימות (סעיף 10 לחוק), עוררו את הדיון הסוער ביותר בדיונים של ועדת-המשנה. חבר הכנסת בר יהודה (מפ"ם) טען כי "אני נגד זה שאדם כזה ישוחרר מפני שהוא עשה מה שעשה מתוך פחדנות";⁸⁸ חבר הכנסת רובין (מפ"ם) טען כי אי-אפשר לזכות מי שהיו קאפואים משום שזיכוי כזה הוא ביטוי לסלחנות שאין לה יסוד: "יש לכולנו דעה אחידה בעניין זה: לא של סלחנות".⁸⁹ הוויכוחים בין חברי הכנסת בנוגע לסעיף זה לא היו מבוססים על ניתוח משפטי אלא שיקפו נקודות מוצא רגשיות כלפי יהודים משתפי פעולה. כך, לדוגמה, התעורר ויכוח בין חבר הכנסת ורהפטיג שהזכיר את אדם צ'רניאקוב, ראש היודנרט בוורשה שהתאבד לאחר שסירב להמשיך ולמלא אחר הוראות הגרמנים לרכו יהודים למשלוחים, והוסיף "היו הרבה צ'רניאקובים כאלה".⁹⁰ על כך השיב לו חבר הכנסת בר יהודה כי אילולא התאבד צ'רניאקוב צריך היה להעמידו לדין על "עזרה לשליחת עשרות אלפי יהודים להשמדה חבריך שהיו במרי בוורשה התקוממו נגדו היו חברי מפלגתי שנכנסו ליודנרט. אנחנו זרקנו אותם מהמפלגה וחושבים אותם לעוזרי-הנאצים".⁹¹

בסופו של הליך חקיקה, שבחלקו היה סוער מבחינת התבטאויות חברי הכנסת בנוגע ליהודים משתפי פעולה, אושרה הצעת החוק והתקבל החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. הביטויים הקשים, הוויכוחים הסוערים בין המגנים עד חורמה לבין אלה שניסו להבין את משתפי הפעולה – כל אלה "תורגמו" למילים פורמליות ולקטגוריות משפטיות פליליות רגילות. כיצד אפשר לבטא צליפת שוט מידי אסיר יהודי במונח הפורמלי "תקיפה"? כיצד אפשר להביע את הסלידה האיומה מהתנהגותו של שוטר שחושף מקום מחבוא בגטו במהלך "אקציה"? האם באמצעות "כפיית עבודה" (סעיף 4(א) לחוק לעשיית דין) או שמא "איום

87 ראוי לומר כי בדיונים שהתקיימו בהצעת החוק, הן בכנסת והן בוועדת החוקה, חוק ומשפט, נשמעו גם דעות אחרות, מתונות יותר, בנוגע ליהודים ממונים. כך, למשל, חבר הכנסת יוסף לם (לימים שופט בית המשפט המחוזי בתל אביב שישב בדנים של יהודים שהועמדו לדין לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם) אמר: "אסור לנו להכניס אנשים לקטגוריה של פושעים, כאשר כל אדם הגון יודע כי באותן נסיבות היה מתנהג כמותם". ראו ח"כ יוסף לם, פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-1, 8 (12.7.50). אפשר לראות את המתינות של לם בפרוטוקול ישיבה מס' 173, הכנסת ה-1, 2395 (1.8.50). דוגמה נוספת מתייחסת לוויכוח שהתנהל בשאלת עצם האפשרות להותיר בידי בית המשפט שיקול דעת לזכות נאשם יהודי לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. בעניין זה אמר חבר הכנסת ורהפטיג: "[...] אני מדגיש כי ישנן סיטואציות בהן חיוב בדין עם עונש הקל ביותר, הרבה יותר קשה מעונש כבד בסיטואציה אחרת כי חשוב כאן עצם החיוב בדין". ראו דברי ח"כ ורהפטיג, פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-1, 7 (12.7.1950). עם זאת אדגיש כי במוקד מאמר זה עומד השיח שראה בהתנהגותם בגידה – וכמוהו עומדות במוקד המאמר העמדות שתומכות בתפיסה זו.

88 פרוטוקול ישיבה מס' 2/29 של ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת ה-1, 6 (12.7.1950).

89 שם, בעמ' 6-7.

90 שם, בעמ' 7.

91 שם, בעמ' 11.

במעשה אלימות" (סעיף 4(א)1 לחוק)? הנה דוגמה הלקוחה מפסק דין שבו ניתחו השופטים את העדויות, כפי שנדרש מהם, כדי להכריע באחריותה של הנאשמת: "ביחס לחוה גוטליב ואילנה סולד הוכח לבית המשפט כי מכות אלה הוו חבלה חמורה במובן הסעיף 238 של החוק הפלילי, אולם לגבי שרה בלובשטיין אין בית המשפט משוכנע כי היתה זו חבלה חמורה במובן הנ"ל, אלא רק חבלה גופנית ממש במובן הסעיף 250 של החוק הפלילי".⁹² האמנם הבדילו העדות בין המכות שהכתה אותן הנאשמת? העדות, שהגיעו מהונגריה לבירקנאו בקיץ 1944 כשהן אינן מסוגלות לעכל את המעבר הדרמטי מחייהן הקודמים למחנה ריכוז והשמדה, פוגשות צעירה יהודייה, אסירה כמותן, שהיא מעתה אחראית על חייהן ו"מדברת" עמן באמצעות המקל או כפות ידיה. המעבר מהבסיס הרגשי של התבטאויות חברי הכנסת אל המילים הפורמליות והיבשות של החוק לעשיית דין היה כמעט בלתי־אפשרי.

מיד לאחר שאישרה הכנסת את החוק שהתיר העמדה לדין גם של יהודים, החלה המדינה להגיש לבתי המשפט כתבי אישום וניצולים זומנו למסירת עדויות. הייתה זו הפעם הראשונה שבה ניתנה לניצולים במה ציבורית רשמית לספר על התנהגותם של יהודים שלא היו בה סממנים של גבורה, בניגוד לסיפורים שמילאו באותן שנים את הבמות הציבוריות. משום כך אפשר לראות בהליכים המשפטיים נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין את ההזדמנות הראשונה שבה יכלו הניצולים לפרוק את כל משא רגשותיהם בסוגיה זו. הם לא נקראו כדי לספר על זוועות הגרמנים אלא דווקא על התנהגותם של יהודים. אפשר רק לנסות ולדמיין את הסיטואציה שבה מי שהיה שוטר יהודי – שבעצם הופעתו, מדיו, מגפיו הגבוהים והאלה שבידו, עורר חלחלה בקרב יהודי הגטו, אותו שוטר שהר צעדיו עורר את התחושה שהגרמנים עוברים במדרכות הגטו – ניצב עכשיו על דוכן הנאשמים בפני אותם יהודים שבעבר סרו למרותו, ונדרש לתת דין וחשבון על התנהגותו. אפשר רק לנחש את התחושה של ניצולות ששהו תקופה מסוימת בבלוקים של מחנה הנשים בבירקנאו, שם הכריחה אותן ראש הבלוק לעמוד על ברכיהן במשך שעות בשלג, והנה כעת היא עומדת מולן בשפלותה, לא כשידיה על מותניה ומשרוקית בפיה, אלא כנאשמת. מי שהיה בכוחם לקבוע חיים ומוות, מי שהשררה המדומיינת והזמנית העמידה אותם אל מול אחיהם בעת צרה, היו נתונים עתה "לחסדיהם" של אלו שזה לא מכבר סרו לפקודותיהם. הטרגדיה הייתה כפולה, משום שמי שנדרשו לתת דין וחשבון על מעשיהם לא היו הפושעים הממשיים. בבית המשפט הישראלי התחלפו התפקידים: מי שהיו נתונים לשלטון הטרור הגרמני, כגטו או במחנה, הם שעמדו לדין, הם שספגו קללות, יריקות, קיתונות של בוז וביטויים שאפשר שמעולם לא נשמעו באולם בית המשפט. המשפט הוא שאפשר את היפוך התפקידים הזה ויצר עבור הניצולים מסגרת שבה היו יכולים "לאוורר" את כל רגשות הזעם והשנאה כלפי אלה שמיררו את חיי היומיום שלהם.⁹³ יהודים מול יהודים. קשה להעלות על הדעת סיטואציה קשה ורוויית רגשות יותר ממנה. משני צדי המתרחש עומדים יהודים, כולם היו נתונים לשלטון הגרמנים, כולם היו מיועדים לאותו גורל של השמדה, אבל אותו כובש הוא שגם הפריד ביניהם ויצר

92 עניין טרנק, לעיל ה"ש 79, בעמ' 150.

93 חשוב לזכור כי אמנם המשפט הוא שאפשר את היפוך התפקידים, אך בכך למעשה עיצב היסטוריה מעוותת: סיפורי העדים הציגו את היהודים כאילו היו האשמים בפשע הנורא בעוד שהגרמנים כמעט לא היו חלק מהתמונה. משום כך יש לקרוא את העדויות הללו בזהירות.

במכוון סיטואציה שבה חיי היום-יום בגטאות ובמחנות היו באחריותם של יהודים – אנשי היודנרט והשוטרים היהודים בגטאות, והאסירים הממונים במחנות. זאת יש לזכור: המגע היום-יומי בגטאות ובמחנות לא היה עם הגרמנים אלא דווקא עם היהודים. אנשי היודנרט שהכריזו (אמנם בפקודת הגרמנים) על גיוס כפוי למחנות עבודה הם היו אלה שבפניהם היה צריך להתחנן לעוד תלוש מזון, לתרופה, לנסות לבטל את רוע הגזירה שבהכללת שמות של קרובים ברישומות גירוש. השוטרים הם אלה שכפו סדר, במקרים רבים בעזרת מכות, הם שגבו בכוח מיסים, הם אלה שגילו מקומות מסתור של יהודים מתוך היכרותם עם רחובות הגטו. כך גם במחנות: כל מה שקשור לחיי היום-יום היה בידי האסירים הממונים. כמה כעס ושנאה אצורים במילים שבהן ביקשו עדים לתאר את אחד הנאשמים, כמי שהיה "השליט, ארון החיים והמוות".⁹⁴ המילים הללו אינן מכוונות כלפי גרמני אלא כלפי יהודי היושב עתה על ספסל הנאשמים. המשפט יצר פתח לפורקן של כל רגשות הזעם והתסכול שהצטברו במשך שנים, רגשות שבוודאי היו מכוונים גם, ואולי בעיקר, כלפי הגרמנים, אבל החוק לעשיית דין – שמלכתחילה נועד להעמדה לדין של יהודים ולא של גרמנים – ניתב אותם כלפי יהודים.⁹⁵ התפרצויות רגשיות התרחשו כבר בחדרי החקירות של המשטרה. על כך נכתב: "בחדרי החקירות היו צעקות, בכי, התעלפויות. הכאב היה טרי, והעדים לא הצליחו לרסן את עצמם. במסדרי הזיהוי שערכנו היו בדרך קבע התפרעויות ומכות. לא פעם העדים ניסו להתנפל על הנאשמים ולהכות אותם".⁹⁶ במרבית המקרים לא נרשמו התפרצויות שדרשו התערבות, ועל אלה שהתרחשו אפשר לקרוא רק בדיווחים בעיתונות. יוצאת דופן הייתה ההתפרצות שתוארה בפרוטוקול של אחד הדיונים בעניינו של מי שהיה שוטר בגטו ובמחנה עבודה: "העד יעקב שניידר התפרע מספר פעמים במהלך המשפט, ובית המשפט הצליח להרגיעו מפעם לפעם, ולהסביר לו את ביווי בית המשפט שבהתנהגותו. בשלב זה צועק העד ואינו ניתן לשליטה, למרות מאמצי בית המשפט. צו: הריני מצווה לעצור את העד יעקב שניידר ככלא בית המשפט, עד שאראה בסוף הישיבה מה אעשה בו".⁹⁷ בתום שמיעת עדותו של עד התביעה הבא החליט השופט לשחרר את העד ממעצרו וחקירתו הנגדית נמשכה. במקרה אחר התפרצה אחת מעדות התביעה כלפי הנאשם בככי וצעקות היסטריות: "סאדיסטי-רוצח, אך בפקודת השופט הוצאה האשה מן האולם".⁹⁸ בתום הישיבה, כך המשיך העיתון ודיווח, "פרצה שוב הגב' אוגניק לאולם בית המשפט בצעקות המסמרות את השערות וניסתה להרים כסא ולהטילו על ראשו של הנאשם. רק בזכות התערבותם המהירה של שמש בית הדין ושוטר, נמנע אסון".⁹⁹ במקרה אחר דיווח "העולם הזה" על התפרצות של עדה כלפי נאשם: "גם העדה הזאת התפרצה בצעקות 'רוצח'! ומשהעיר לה הסניגור, כי עליה להצטמצם בעובדות ולא להביע דעות, גירפה אותו: 'אתה לא היית בכבשני טרבלינקא, קל

94 עניין פוצ'יץ, לעיל ה"ש 7, פרוטוקול בעמ' 15.

95 ראו להלן פרק שני.

96 לי ורד "היהודי בעל שוט" העיר 24.4.1998.

97 ראו עניין גולדשטיין, לעיל ה"ש 85, פרוטוקול בעמ' 7. האירוע יוצא הדופן אף זכה לכותרות בעיתונים. ראו למשל "התפרצות רגשנית של עד במשפט נאשם בשותף פעולה עם הנאצים" שער 19.5.1953; "עד נגד קאפו מושם במעצר זמני עד שיירגע" חרות 19.5.1953.

98 "התפרצויות נגד ד"ר פשיטיצקי בשעת עדותו בבית המשפט בת"א" חרות 5.3.1951.

99 עניין גולדשטיין, לעיל ה"ש 85.

לך לדבר".¹⁰⁰ על אותו אירוע נכתב בעיתון "הארץ": "האווירה באולם התחשמלה במיוחד כשעל דוכן העדים עלתה הגב' לאה אהרליך אמיתי, שהיתה היחידה אשר הוצאה חיים משטח בית הקברות בעיירה בו נרצחה קבוצה גדולה של יהודים [...]".¹⁰¹ החוק לעשיית דין יצר למעשה את המפגש שבין היהודים הממונים לבין היהודים "הרגילים". ההמשך, כאמור, היה באולמות המשפט, שם הטיחו העדים בנאשמים טענות קשות שחרגו מכתבי האישום ויצרו "כתבי אישום" קהילתיים שבמרכזם ביטויים רגשיים שאפשר לכנסם תחת כותרת של "בגידה קהילתית". אם כן, מה אירע בבית המשפט כשרגשותיהם של הניצולים פגשו את השפה המשפטית הפורמלית?

ב. "הימלר של המחנה": המילון הרגשי של העדים

ההליכים המשפטיים העניקו לניצולים הזדמנות מיוחדת במינה להביע בפומבי את כל הרגשות שכבשו עד אז בניסיון להתחיל חיים חדשים. באולם בית המשפט ניתנה להם הזדמנות להתעמת פנים מול פנים עם מי שפגעו בהם לא רק מבחינה פיזית אלא גם מבחינה נפשית, שכן הפגיעה מידיהם של יהודים הייתה לא פחות קשה מפגיעה פיזית. משום כך תפסו הניצולים את בית המשפט כבמה קהילתית שבה יכלו להתעמת עם אלה מבני עמם שחטאו כלפיהם. כאן הם יכלו לכעוס, לשנוא ולקרוא לנקמה. למעשה, כפי שכבר הזכרתי, זה היה המקום הפומבי הרשמי הראשון שבו ניתנה להם ההזדמנות "לאורר" את כל הרגשות הכבדים שעד כה לא נמצא מקום מתאים כדי להביעם בפומבי – אלא שתהום עמוקה נפערה בין "המילון המשפטי" של החוק לעשיית דין ושל המשפט הפלילי בכלל לבין "המילון הרגשי" של העדים.

כדי להבין את המשמעות העמוקה של הסיטואציה שנוצרה במשפטיהם של היהודים לפי החוק לעשיית דין, אציב אותם מול משפטו של אייכמן שאף הוא הועמד לדין לפי אותו חוק. גם במשפט אייכמן העידו ניצולים (כמאה מהם), וגם שם נשמעו עדויות קשות על שנעשה בגטאות ובמחנות. האם אפשר לומר שגם במשפט אייכמן התקיים תהליך דומה של "משפט קהילתי", או למצער שיכול היה להתקיים הליך כזה? אני סבורה שהתשובה לשתי השאלות שלילית. משפט אייכמן היה אירוע משפטי שונה לחלוטין: שם עמדו היהודים כגוף אחד מול הפושע "האמתי". הייתה זו ההזדמנות הראשונה שבה עמדו הקרבנות מול אחד מאדריכלי הפשע. לעומת זאת, במשפטי היהודים התקיים תהליך שונה לחלוטין שבו עמדו יהודים מול יהודים, קרבנות מול קרבנות. העימות הקהילתי לא יכול היה להתרחש במסגרת עימות עם הפושע הנאצי אלא אך ורק במסגרת שבה עמדו הניצולים – אלה מול אלה. משום כך, לדעתי, רק בהליך המשפטי נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין יכולה הייתה להיות ההיווצר, ואכן נוצרה, הזדמנות ייחודית לעריכת חשבון קולקטיבי פנימי והניצולים זיהו אותה. הדיון ב"מילון הרגשי" של העדים מבוסס על קריאה צמודה בעדויות. קריאה זו חושפת רגע משפטי נדיר של עימות בין הקטגוריות המשפטיות שבחוק כגון "חבלה" או "תקיפה" שעמדו במוקד כתבי האישום, לבין הקטגוריה המוסרית שעולה בין השורות ובתוכן, ועניינה

100 "משפט לינץ" העולם הזה 691, 25.1.1951.

101 "עדויות מוזעזעות במשפט פוצ'ץ" הארץ 24.1.1951.

חציית הקווים, הבגידה. הרגע הזה חושף גם עימות בין השפה המשפטית הפורמלית של החוק לבין השפה הרגשית של העדים שהתנתקה מהוראות החוק ויצרה "מילון" רגשי שהיה ביסודו של העימות הקהילתי הפנימי. העדים לא הסתפקו בקטגוריות הפליליות ויצרו נתיב משלהם: בתוך המסגרת המשפטית הפורמלית הם ניהלו מעין בית דין קהילתי שבו הוצגו לנאשמים ולכלל בעלי התפקידים היהודים בתקופת השואה "כתבי אישום" שהכילו "אישומים" וביטויים שונים, אך במרכזם, לטענתי, חטא יהודי אחד ויחיד: בגידה.

הקריאה המוצעת בעדויות איננה קריאה משפטית קלאסית, המבקשת לבחון אם הן מאשרות או מפריכות את האישומים. העדויות מציעות אתגר מסקרן ומרתק שאינו עוסק במובן מאליו המשפטי, אלא במספרי הסיפורים ובסיפוריהם האישיים. "טקסט שיפוטי", כתבה יופי תירוש, "אינו רק מכשיר טכני למסירת אינפורמציה משפטית. ככל טקסט, הוא מתווך בין 'המציאות' לבין הקוראת, ומבנה מציאות זו דרך אופן מסירת הסיפור"¹⁰². הדברים יפים, כך אציע, גם לעדויות. במרבית המקרים, המילים שבחרו העדים לתאר את התופעה חסרת התקדים של שיתוף פעולה יהודי לא היו מילים מתלהמות, אבל הן העידו כמאה עדים על עומקה של התהום שנפערה בין שתי הקבוצות, שעד לא מכבר אמנם חלקו גורל משותף אך השלטון הגרמני יצר ביניהם עוינות בדרך של "הפרד ומשול".

1. "זירה רגשית" ו"קהילות רגשיות": המקום שבו נפגשו המשפט והרגשות

בחרתי לבסס את המאמר על שני מונחים המהווים היום חלק בלתי-נפרד מהעיסוק המחקרי ברגשות: קהילות רגשיות וזירה רגשית. לפי ההיסטוריונית ברברה רוזנוויין (Rosenwein), קהילות רגשיות (emotional communities) הן קבוצות, בדרך כלל קבוצות חברתיות, בעלות ערכים משלהן, סוגים שונים של רגשות ודרכים משלהן לבטא אותם.¹⁰³ לטענת רוזנוויין, בכל חברה מתקיימות קהילות רגשיות מרובות ובכל רגע נתון חברי החברה עוברים דרך קהילות רגשיות שונות: משפחה, עבודה, יחידה צבאית, כיתת לימוד וכיוצא באלה. כל קהילה כזו מבוססת על מערכת ציפיות שונה ואמות-מידה משלה בכל הקשור לביטויים רגשיים. משום כך, לטענת רוזנוויין, אף שאנו נוטים לדבר על רגשות של יחידים, רגשות הם בראש ובראשונה אמצעי של התחברות עם אחרים (sociability); הם בבחינת סימני דרך לאינטראקציות חברתיות שאפשר לראותן בתור תזקוק רגשי. מכאן החשיבות שבבחינת רגשותיהם של בני תקופה מסוימת ושל הקהילות הרגשיות הפועלות בה, הן ברמה האישית והן ברמה הקבוצתית – משום שתוכנם של רגשות אלה מלמד על הנורמות הקבוצתיות. כל קהילה רגשית בוחרת לעצמה את הפרקטיקות שבאמצעותן חבריה מבטאים רגשות שליליים או חיוביים. פרקטיקות אלה יכולות לבוא לידי ביטוי בדרכים כגון טקסים הנהוגים בחברה מסוימת, אירועי זיכרון, מיתוסים ועוד. פרקטיקות כאלה מסייעות לגיבוש וללכידות של הקהילה, אך לא פחות חשוב מכך, הן מכוננות את הגבול בין קהילה אחת לאחרת. בהסתמך על רוזנוויין אטען כי קהילת הניצולים מכוננת קהילה רגשית. תנאי החיים הקיצוניים בגטאות ובמחנות עוררו אין ספור של רגשות: הפחד העצום, אי-הוודאות לא

102 תירוש, לעיל ה"ש 19, בעמ' 579, 582.

BARBARA H. ROSENWEIN, GENERATIONS OF FEELING: A HISTORY OF EMOTIONS, 600-1700, 103 at 3-10 (2016).

רק כאשר ליום המחר אלא כאשר לרגע הבא, פחד המוות, הדאגה לבני משפחה והדאגה להישרדות האישית. גם אם תנאי החיים בגטאות היו שונים מאלה שבמחנות, או השתנו מתקופה לתקופה בגטאות (למשל לפני תקופת הגירושים או במהלכה) – למרות ההבדל, עדיין ישנו מכנה משותף רחב שהקיף את כל הניצולים והפך אותם לקהילה רגשית שלאחרים לא הייתה בה דריסת רגל.¹⁰⁴ בין הרגשות והתחושות שאפשר לאפיין בהם את קהילת הניצולים אפשר לזהות קבוצה של רגשות שליליים שכוונה כלפי יהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים. הרגשות הללו, לטענתי, נבעו כולם במישרין מהתפיסה של יהודים אלה כבוגדים בעם היהודי.

הפרקטיקה המשפטית בסוגיה של שיתוף פעולה יהודי מובילה למונח נוסף שישמש אותי במאמר זה: "זירה רגשית" (emotional arena).¹⁰⁵ משפטי היהודים הפכו את בית המשפט לזירה שבה התעמתו לא רק המדינה מול הנאשמים, כמו בכל הליך משפטי פלילי, אלא גם (ואולי בעיקר) שתי קבוצות של ניצולים: היהודים "הרגילים" והיהודים "המיוחסים"; יהודים בעלי סמכות מדומה וזמנית אל מול יהודים שבכורח הנסיבות נאלצו לכפוף את עצמם למרותם. כפי שאראה, העימות הרגשי שהתחולל בבית המשפט היה פועל יוצא של כישלון המחוקק, שלא זיהה את מוקד הסיפור של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים: יהודים "מיוחסים" מול יהודים "רגילים" תחת שלטון גרמני. במקום זאת, בחר המחוקק להתמודד עם התופעה באמצעות קטגוריות פליליות הלקוחות מעולם אחר לגמרי. העדים, אלה שהיו "שם", הזוכרים הממשיים של המפגש עם יהודים בעלי שררה בגטאות ובמחנות, הבינו כי את הסיפור הזה אי-אפשר לספר באמצעות קטגוריות משפטיות פורמליות. לפיכך יצרו אוצר מילים משלהם, "מילון רגשי" שהיטיב לתאר את הבגידה היהודית ואת הרגשות העזים שעוררה.

כאמור, מאמר זה מתמקד בעימות שהתקיים בזירה הרגשית של בית המשפט. כאשר קוראים את העדויות אפשר לחוש באופן מוחשי כמעט בתהום שבין "המילון המשפטי" לבין "המילון הרגשי" – ואי-אפשר שלא לתהות על חוסר ההבנה המוחלט של המחוקקים ועל הנתק שבינם לבין המציאות בגטאות ובמחנות. כך, למשל, זיכה השופט אליעזר מלחי מחמת הספק נאשם שהיה במחנה עבודה בהונגריה. כך הסביר השופט את הספק: "אני נותן לנאשם ליהנות מן הספק שיש לי ביחס לשאלה אם המכות שהכה את [...] הגיעו לכלל 'חבלה

104 דוגמה לכינון של קהילה רגשית עם ניסיון חיים משותף אפשר למצוא בקיבוצים ששכנו בסמוך לגבול עם סוריה בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים. כפי שהראתה אורית רוזין, לפחד מהתותחים הסוריים היה תפקיד בעיצוב פניה של הקהילה וביצירת מנגנונים להתגבר עליו. ראו אורית רוזין "פחד בצל תותחיה של סוריה: קיבוצי הספר ומשטר הרגשות הישראלי" **עיונים בתקומת ישראל** 26, 81 (2016).

105 Mark Seymour, *Emotional Arenas: From Provincial Circus to National Courtroom in Late Nineteenth-Century Italy*, 16 *RETHINK. HIST.* 177 (2012). הכותב מתאר כיצד נהפך בית משפט ברומא בשנת 1879 לזירה רגשית. באותו מקרה הואשם חבר בקרקס מאזור מרוחק ברצח של בעל תפקיד בממשל בעיר הבירה. כל אחד מהצדדים ייצג קהילה נפרדת בתוך מרקם לאומי אחד, במדינה שזוה עתה נוצרה. לטענת הכותב, ההליך המשפטי ייצג איזון עדין עבור אחד הסמלים של המשטר החדש (רומא נהפכה לבירת איטליה בשנת 1870) – בית המשפט.

חמורה' או שהיו 'חבלה גופנית' גרידא [...]”¹⁰⁶. האומנם הגדרה פלילית זו או אחרת יכולה לבטא את עוצמת ההשפלה שחוהה אסיר יהודי, שהוכה על ידי אסיר יהודי אחר מתוקף תפקידו? הסיטואציה הזו, שעמדה במוקד של חלק גדול מההליכים המשפטיים, עמוסה ברגשות שבינם לבין ההבחנה המשפטית – “חבלה חמורה” או “חבלה גופנית” – אין ולא כלום. הפרק הבא יעסוק בקביעה המשפטית של השופט מלחי, העומדת בלב הנתק שבין המילון המשפטי למילון הרגשי.¹⁰⁷

2. התחשבנות קהילתית במסגרת המשפט: השתלטות השפה הרגשית

ההליכים המשפטיים היו המקום שבו נפרדו דרכיהם של המדינה והניצולים. אם הצדדים חלקו מוטיבציה רגשית משותפת בעצם חקיקת החוק ומטרתו – “סימון” של משתפי הפעולה היהודים והוקעתם מהחברה – הרי שבהוצאה לפועל של המהלך נפרדו הדרכים. המדינה פעלה במישור המשפטי הקלאסי, דהיינו הצגת עדויות שיבססו את האישומים, ואילו הניצולים יצרו נתיב משלהם, מעין בית דין קהילתי שבו הגישו לנאשמים (ובעצם לכלל משתפי הפעולה היהודים) “כתבי אישום” חברתיים שבמרכזם “עבירה” יהודית אחת – הבגידה בקהילה ובעם היהודי. העדויות משקפות את העימות הרגשית שהתרחש באולם בית המשפט בין שתי קבוצות “יריבות” של קרבנות, כפי שהגדיר אותן המורה והמחנך אהרן חיים קפלן ביומן שכתב בגטו ורשה. בתארו את המפגש בין יהודי הגטו למועצת הקהילה (היודנרט) כתב קפלן: “[...] התמרמרות הקהל פרצה החוצה. ובאין איש זר בינינו פרצו ריבות ומרדנים בין ‘הצדדים’. בין הצדדים? כן, הקהילה [היודנרט] היא צד אחד והציבור היהודי הוא צד שני, ושני הצדדים צוררים זה את זה ואויבים זה לזה [...]”¹⁰⁸. בשינוי המקום

106 ת”פ (מחוזי ת”א) 398/53 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ’ מאיר, ארכיון המדינה ב-2345/398, 3 (לא פורסם, 21.3.1954).

107 את הצרימה שבין המציאות הממשית לבין השיח המשפטי הדגימה הסופרת אידה פינק במחזה “השולחן”, המספר על ארבעה יהודים-ניצולים עדים במשפט (מדומיין) שנערך נגד פושעי מלחמה. המחזה, המציג את חקירות העדים על ידי התובע, חושף את הכשל המובנה ואת האבסורד שבשיח המשפטי, הרוחה בשל חוסר מהימנות את עדויותיהם של עדי ראייה לאקציה שהתקיימה בעיר. פינק מדגימה זאת באמצעות תיאור חקירה מדוקדקת של העדים על ידי התובע בנוגע לזמן המדויק שבו הובא לכיכר שולחן שאליו ישבו אנשי הגסטפו וממנו ניהלו את הסלקציה, למידותיו ולמיקומו. העדים הניצולים מוכרזים עדים לא-מהימנים בשל חוסר דיוק בפרטים, שכמובן כלל אינם רלוונטיים לסיפור הממשי של מה שהתרחש בכיכר. אף שהעדויות מצליחות להעביר את האימה ששרתה בכיכר במהלך האקציה לפרטי פרטיה, השיח המשפטי מאיין אותן והופך אותן ל”לא-עדויות”. ראו אידה פינק “השולחן”, מחזה לארבעה קולות וּבֶסֶס אוֹסְטְיִנְטוֹ” כל הסיפורים 323, 334-335 (דוד וינפלד מתרגם, 2004).

108 אהרן חיים קפלן, לעיל ה”ש 62. קפלן היה מורה ומחנך בוורשה, כתב את יומנו בעברית בין 1933 לאוגוסט 1942, עת נשלח לטרבלינקה, שם נרצח. בגטו ורשה, וגם בכמה מקומות אחרים, כונה היודנרט כפי כל “קהילה”, וזאת בשל תרגום המונח הפולני *gamina* שפירושו דומה ל”מועצה”. מכאן נבע הכינוי “קהילה” ליודנרט, מועצת היהודים. כאן טמון ההבדל בין ההליכים המשפטיים שמאמר זה עוסק בהם לבין הליכים משפטיים אחרים הטעונים ודאי ברגשות קשים כמו, למשל, משפטים בשל פגיעות מיניות. ההבדל טמון בכך שבהליכים מהסוג

הזמן, אפשר לתאר כך גם את המפגש שהתרחש בחסות המשפט הישראלי. המפגש היה ייחודי לא רק בשל זהות משתתפיו – כולם קרבנות של מעשי זוועה המוניים ושל תכנית השמדה מאורגנת (להבדיל, כאמור, מהמשתתפים במשפט אייכמן, שהיו קרבנות אל מול הפושע הנאצי), אלא גם בשל תוכנו. ה"מפגש" יצר מעין הפרדה בין המשפט המדינתי לבין המשפט הקהילתי. מנקודת מבטה של המדינה התנהלו המשפטים כהליכים פליליים רגילים שנועדו לבירור האמת בנוגע לנאשמים ספציפיים, לפי קטגוריות הלקוחות ממשפטה של מדינה דמוקרטית ליברלית. הניצולים מצדם ניהלו "הליך משפטי" אחר: הם קראו למעשים שיוחסו לנאשמים בשם שהתקיים במקום אחר ובזמן אחר, ומטרתם לא הייתה רק חשיפת האמת בנוגע לנאשם זה או אחר; מטרתם הייתה מקיפה הרבה יותר: עריכת התחשבות קהילתית שחרגה מכתבי האישום (הן מבחינת הנאשמים הספציפיים והן מבחינת המעשים שיוחסו להם) ועסקה גם בתופעה הקולקטיבית של משתפי פעולה יהודים ובהשפעותיה על היהודים האחרים. בדרך זו יצקו העדים תוכן למונחים המופשטים "אמון" ו"נאמנות"; הם שחזרו בבית המשפט הישראלי קשרים שנותקו, ערבות הדדית וסולידריות שנעלמו – וכל זאת באמצעות התייחסות לרגשות, להשוואה בין ממונים יהודים ללא-יהודים ולהבחנה בין יהודים טובים לרעים. כל אלה הגדירו בבהירות את מעגל ההשתייכות של הניצולים ואת אלה שחצו אותו. הניצולים עיצבו מחדש את זיקות ההשתייכות שלהם לקהילה יהודית ובכך החזירו לתמונה את הקהילה הפוליטית הלא-מדינתית שהיה לה קשר ישיר ומשמעותי עם האירועים ועם הדמויות שנדונו במשפט.

הקריאה בעדויות מלמדת כי במקרים רבים הצליחו העדים להתגבר על מכשולי השפה המשפטית, לחרוג מהייצוגים הפליליים המקובלים ולשמר את החוויה הראשונית הטראומטית של חיים בגטו או במחנה. אכן, גם במשפטים פליליים "רגילים" עדים משתמשים בשפה רגשית ולא דווקא משפטית בבקשם לתאר אירוע או התנהגות מסוימים. במשפטים פליליים רבים אפשר לשמוע ביטויים רגשיים כגון שנאה, בוז, רצון לנקמה ורגשות אחרים המופנים כלפי הנאשמים. ביטויים כאלה הופנו גם על ידי העדים כלפי נאשמים ספציפיים. עם זאת, ייחודן של העדויות שנשמעו במשפטי היהודים היה דווקא בשפה הרגשית שבה השתמשו כדי לתאר את התופעה של שיתוף פעולה ולא דווקא בהתייחסות לנאשם כזה או אחר. כך למשל, אמר אחד העדים במשפטו של שוטר: "כל שוטר היה נחשב לשליח מלאך המוות [...]";¹⁰⁹ אחר הוסיף כי היו שוטרים שהיו ידועים "כמומחים למכות";¹¹⁰ בהליך אחר אמר אחד העדים כי "לנאשם ששתפו פעולה ורצחו יהודים יש לי שנאה יותר מאשר לגרמנים עצמם", כשהוא מרחיק את עדותו מעבר לעניינה הספציפי של הנאשמת;¹¹¹ בעניין אחר הצהיר אחד העדים: "לאחר ששוחררתי מהמחנה, יחד עם משוחררים אחדים אחרים עשינו ציד על קאפוס. בגרמניה בסביבה ההיא. [...] עשינו משפט בינינו עליהם והחלטנו להשמידם.

האחרון אפשר להפריד בבירור בין הפוגע לבין הקרבת ואין טשטוש בין הקצוות הללו. לעומת זאת, במשפטי היהודים לא התקיימה ההפרדה בין הקרבת לבין הפוגע הנחוצה להליך הפלילי: שני הצדדים, הנאשמים והעדים, היו בגדר קרבנות.

109 עניין פוצ'יץ, לעיל ה"ש 7, פרוטוקול בעמ' 212 (עד הגנה פנחס לנגר, חקירה נגדית).

110 שם, פרוטוקול בעמ' 62 (עד תביעה ישראל לונטל, חקירה ראשית).

111 תפ"ח (מחוזי ת"א) 116/71 מדינת ישראל נ' גריצמכר ארכיון המדינה ב-1116/13190, פרוטוקול בעמ' 23 (לא פורסם, 20.9.1972) (להלן: עניין גריצמכר).

הזכרונם בשמות, את כל הקאפוס הרשעים [...] כלם היו רשעים נוראים, וכלם גרמו לנו צרות צרורות".¹¹² השפה המשפטית הממושגעת והממשגעת לא הצליחה "לביית" את העדויות ולהסיר מהן את הרכיבים הרגשיים הלא-מאורגנים ולא-ממושגעים.

משפטי היהודים מתייחדים בכך שחוסר יכולתה של השפה המשפטית "לביית" את העדויות פתח צוהר להבנה של סיפורי העדים לא רק להוכחת האשמה או החפות של הנאשמים לפי כתבי האישום, אלא גם כאמצעי להתדיינות קהילתית פנימית, מעין בית דין קהילתי שנוצר אמנם בחסות המשפט אך במסלול נפרד ושונה ממנו לחלוטין. בבית הדין הקהילתי האמור הוצגו לנאשמים – ובעצם לכלל בעלי התפקידים – "כתבי אישום" שונים לגמרי מאלה שהגישה נגדם המדינה. "כתבי האישום" הללו מציגים טווח רחב של רגשות שכולם סובבים, לטענתי, סביב התפיסה שיהודים בעלי תפקידים הפרו את חובת האמון שלהם כלפי היהודים כקולקטיב. במילים אחרות, הפגיעה אינה ביחיד זה או אחר אלא בקולקטיב היהודי, בערכים יהודיים, בסולידריות, בחובת הנאמנות ובערכות הדתית.

3. המילון המשפטי והמילון הרגשי

לדברי ההיסטוריונית רוזנוויין רגשות אינם מאורגנים ומסודרים עד שהם נקראים בשמות, ומכאן חשיבותם של "מילונים רגשיים" ככלי לבחינת הדרכים שבהן אנשים מבינים, מבטאים ו"מרגישים" את רגשותיהם.¹¹³ מכאן גם חשיבות השאלה אילו רגשות נוצרים במצב שבו צד אחד חש נכגד וכיצד הם באים לידי ביטוי. לשם כך עלינו להשתמש במילים – לעתים מספיקות ולעתים חסרות, לעתים ברורות וישירות ולעתים דורשות הבנה מסוג אחר, כזו שנטועה בהתנסות אישית. העדים לא השתמשו בביטוי "בגידה" או "הפרת אמון"; הם השתמשו במילים מתוך מילון רגשי שייחד את החיים בגטאות ובמחנות. כך, למשל, במשפט של נאשם שהיה רופא במחנה עבודה הזכירו כמה עדים כי הוא סירב לדבר יידיש עם האסירים היהודים.¹¹⁴ בצדק תתהה הקוראת "מה ליידיש ולהרשעה לפי החוק לעשיית דין?" – לכאורה עניין של מה בכך, שאינו תורם ולא כלום לביסוס האישומים כלפי הנאשם. אולם, כשמבינים את המילון הרגשי של הניצולים אפשר להבין מדוע נתפס הסירוב הזה כהפרה של אמון. יהודי הממונה על אסירים יהודים אחרים ומסרב לדבר עם עמם יידיש – השפה היהודית שהייתה משותפת לרובם – אינו "משלנו", אינו "שייך". המילים שבהן השתמשו הניצולים כדי לתאר את בגידתם של בעלי התפקידים לא תמיד הצליחו להקיף את מלוא המשמעות הרגשית של מונח הבגידה, שכן ביטויים רגשיים הם רק "טיוטות" לניסיונות לבטא רגשות.¹¹⁵ עם זאת, המילים הן "כלי העבודה" של החוקרת שאינה רואה את הבעות הפנים או את מחוות הגוף ואינה שומעת את טון הדיבור. היא אינה יכולה לדעת אם עלו דמעות בעיני העד כשסיפר על השוטר היהודי שגילה את המחבוא שבו הסתתר עם בני משפחתו, גרר אותם החוצה והובילם לכיכר העיר. היא גם אינה יודעת אם טון הדיבור של העדה עלה או דווקא ירד כשסיפרה על הדרך שבה ראש הבלוק היהודי בבירקנאו, אסירה כמותה, דחקה בה במכת

112 עניין הוּנִיגְמָן, לעיל ה"ש 77, פרוטוקול בעמ' 52 (עד תביעה מנדל קליידער, חקירה נגדית).

113 ROSENWEIN, לעיל ה"ש 103, בעמ' 4.

114 עניין שטרנברג לעיל ה"ש 63, פרוטוקול בעמ' 16 (עד תביעה אבא ויספליר, חקירה נגדית).

115 ROSENWEIN, לעיל ה"ש 103, בעמ' 4.

מקל לצאת למפקד הבורק בלבוש דק בחורף הפולני הקשה. המילים הן כלי עבודה והן "פילטרים צבעוניים",¹¹⁶ ולכן הבחירה במילים מסוימות "צובעת" את הדובר ואת האירוע שהוא מתאר בצבעים מסוימים ויכולה למלא את מה שהחסירו העיניים והאוזניים. משום כך, הבחירה לספר בבית המשפט כי הרופא היהודי במחנה סירב לדבר יידיש עם האסירים היהודים אינה רק דיווח על אירוע זניח וחסר השפעה על חיי היום-יום במחנה ועל ההליך המשפטי עצמו; הבחירה מלמדת על הפגיעה שהסירוב הזה פגע באסירים היהודים. מיהו היהודי שיסרב לדבר יידיש עם חבריו האסירים ועוד בנסיבות חריגות כל כך, שמלכתחילה נדרשת בהן סולידריות?

את סיפורה של ההתחשכנות הקהילתית בחסות המשפט המדינתי בחרתי להציג באמצעות כמה נושאים שחזרו ועלו בעדויות: תחושות קשות של עלבון, ביטויי שנאה ורצון בנקמה; השוואות בין יהודים בעלי תפקידים לבין גרמנים או ממלאי תפקידים לא-יהודים אחרים והבחנה בין יהודים טובים לרעים. לכל הנושאים הללו, חשוב לזכור, לא היה זכר בחוק לעשיית דין ולא היה אפשר להכריע באמצעותם כדינם של הנאשמים. בכל זאת הם נשמעו היטב בכל ההליכים ובעיקר באוזני הניצולים – נאשמים ועדים. המילון הרגשי הזה היה נהיר לכולם. "אילו פגשתי אני את הנאשם בגרמניה הייתי יורה בו והורגו לא מפני שהכני והפיל שיני אלא מפני [...] שהכה אנשים חפים מפשע, והיה פוגע בכל מקום בלי הבחנה, והאנשים שכל קיומם היה על התקוה שיגיעו ימי השחרור, כיון שהוכו בזמן שבין כה וכה כבר היו חלשים מאד באופן גופני, אבדו את המורל ומתו".¹¹⁷ זהו אחד מ"כתבי האישום" החמורים ביותר שהוגשו לנאשם יהודי. אין זה כתב אישום פורמלי אלא כתב אישום חברתי שזעקה איומה עולה ממנו. הזעקה איננה בשל המכות (העד כלל איננו טוען כי הוא עצמו הוכה על ידי הנאשם), אלא בשל הייאוש ואובדן התקווה שהביאו מכותיו של הנאשם. מבחינה משפטית אולי אי-אפשר לבסס קשר סיבתי בין מותם של אסירים יהודים לבין הנאשם, אך מבחינת הניצולים יש קשר סיבתי מסוג אחר לגמרי: לפי תאורו של העד, המכות שהכה הנאשם, אסיר יהודי, אסירים יהודים כמותו, היו המסמר האחרון בארון התקווה לימי השחרור. הם "אבדו את המורל ומתו". עבור האסירים היהודים האחרים, מכה מידיו של אסיר יהודי הייתה סגירתו של מעגל הייאוש. אבדן "המורל", בלשונו של העד, מתאר את הנפילה לתהומות הייאוש. שום עברה מהעברות המנויות בחוק לעשיית דין אינה יכולה להביע מצב כזה.

אחד הנושאים שחזרו ונשנו כמעט בכל העדויות היה השוואה בין ממונים יהודים לגרמנים. ההשוואה – תמיד "לטובת" הגרמנים – הייתה חלק מהשיח הקהילתי שכלל לא היה קשור למסלול המשפטי. היא אצרה בחובה רגשות חזקים כלפי מי שלא זו בלבד שחצו את הקווים, אלא אף הגדילו לעשות והיו גרועים מהגרמנים. ההשוואה מבטאת לא רק את תחושת הבגידה אלא גם שנאה עזה הגוברת אפילו על השנאה לגרמנים, שהרי מדובר ביהודים-אחים. ההשוואה מבטאת את הוצאתם של יהודים אלה מהכלל היהודי.¹¹⁸

116 תירוש, לעיל ה"ש 19, בעמ' 582.

117 עניין אינגסטר, לעיל ה"ש 13, פרוטוקול בעמ' 41.

118 מנקודת מבטם של העדים, פומביות ההליך המשפטי חתמה באופן רשמי את תהליך הנידוי של יהודים ממונים. אמנם אין לתהליך זכר בלשון החוק, אבל הוא מזכיר את החרם שבעבר הטילו הקהילות היהודיות על "מוסרים". ראו לעיל ה"ש 58.

כך, לדוגמה, תיאר אחד העדים במשפטו של שוטר יהודי את השוטרים היהודים בכלליות: "היו רבים שרצו להתמנות (כשוטרים), כדי שיוכלו להסתובב יותר ברחוב, אבל, כשהנאשם נתמנה, כבר ידעו שתפקיד השוטר הוא נגד היהודים".¹¹⁹ בעיני, עדות זו מסמלת הצבת גבול ברור בין "אנחנו" ל"הם", בין "השייכים" ל"מודרים". ההבחנה הזו לא הייתה רק עניין תיאורי אלא הבחנה רגשית עמוקה והטבעה של מעין "אות קין" באלה שהוציאו את עצמם מהכלל היהודי, גם אם באופן סמלי.

אחת מעדות התביעה, במשפט של מי שהייתה קאפו ראשית במחנה נשים באושוויץ-בירקנאו, סיפרה על ההוראות החמורות שאסרו לשהות מחוץ לצריף ועל כך שהאסירות לא התחשבו בהן: "אם איש ס.ס. היה תופס אותי שם בניגוד להוראות, לא היה יכול לקרות לי שום דבר".¹²⁰ ההשוואה לאיש אס-אס לא נועדה להיטיב עמו ואפשר שהייתה בה הגזמה רבה, אבל לא את האמת העובדתית ביקשה העדה להציג אלא את התחושה המעיקה שפגעי היום-יום באו לאסירות דווקא מידיהן של ממונות יהודיות, שמהן ציפו להתחשבות ולהקלה בשל גורלן המשותף. גם אם תחושות דומות היו מופנות כלפי הגרמנים, הן נשאו אופי אחר בשל החלוקה הברורה בין היהודים-הקורבנות לבין הגרמנים-הפושעים. התחושות כלפי היהודים התמקדו במישור אחר. הן הופנו כלפי מי שלהלכה חלקו עם שאר היהודים גורל דומה, אבל בשל סיבה מקרית זכו למעמד מיוחס שאותו ניצלו כדי להציב את עצמם נגד היהודים האחרים ולא בצוותא עמם. באותו הליך משפטי סיפרה עדה נוספת כי הנאשמת הענישה אותה ואת חברתה בעמידה על ברכיהן בשער המחנה לפני מפקד הבוקר. כשהגיעו הגרמנים, המשיכה העדה, "איש הס.ס. שאל אותנו למה אנו על ברכינו ומי פקד כך. לנאשמת לא הייתה הזכות לתת לנו פקודה לכרוע ברך, עליה היה רק להסדיר את העבודה [...] איש הס.ס. צעק על הנאשמת שתכניס אותנו בחזרה לשורה ויהיה יותר טוב אם תתן לנו נעליים ובגדים כהוגן".¹²¹ הסיפור, שכלל לא היה נחוץ לצורך ההרשעה ומעורר ספק בעצם התרחשותו, מדרגים את הדרך שבה ביקשו העדות לבטא את ההבחנה הברורה בינן לבין היהודיות הממונות, כאילו מדובר בשתי קבוצות יריבות. גם במשפטו של מי שהייתה ראש בלוק במחנה נשים באושוויץ-בירקנאו לא נעדרו השוואות בינה לבין הגרמנים: "בכל מקום מעצר אחר קבלתי עזרה ואפילו מה-ס.ס., רק אֶלֶזָה הכתה אותי", סיפרה אחת מעדות התביעה.¹²² במשפטו של מי שהיה קאפו במחנה ריכוז בפולין הדגיש אחד מעדי התביעה את ההבדל בין יהודי לגרמני: "גרמנים תפסוני בדברים יותר גרועים ולא קרה לי כלום: קרה שנתתי שוחד והבאתי דברים למחנה, וכשראו בשער, לא עשו לי כלום".¹²³ בפנינו עדות שחוזרת על הדפוס המדגים התנהגות שלילית של ממונה יהודי על ידי תיאור התנהגותם הטובה של הגרמנים. המילים שבחר העד לא נועדו דווקא לביסוס סעיפי האישום של "גרימת חבלה חמורה" או "תקיפה הגורמת חבלה גופנית של ממש".

119 עניין גולדשטיין, לעיל ה"ש 85, פרוטוקול בעמ' 2.

120 עניין הנס, לעיל ה"ש 85, פרוטוקול בעמ' 2.

121 שם, פרוטוקול בעמ' 5.

122 עניין טרנק, פרוטוקול בעמ' 15 (עדת התביעה מלכה גולדשטיין, חקירה ראשית)

123 ת"פ (מחוזי ת"א) 354/52 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' בראשט, ארכיון המדינה ב-2323, פרוטוקול בעמ' 13 (לא פורסם, 4.5.1953) (עד התביעה אליהו בילדנרגין, חקירה חוזרת).

במשפטו של רופא באחד ממחנות העבודה העיד אחד מעדי התביעה על שהתרחש במפקדי הבודק במחנה, שנערכו בהשתתפות אנשי אס-אס ורופאי המחנה (יהודים ולא יהודים): "אנשי ס.ס. לא היו אז מכים את החולים, כי רק הרופא ובמקרה זה הנאשם, היה מכה".¹²⁴ הבחירה להציב את הרופא היהודי כחריג אפילו ביחס לאנשי האס-אס מלמדת על עוצמת הפגיעה מהתנהגות הרופא היהודי, שהציפיות ממנו היו גבוהות לא רק בשל היותו אסיר יהודי אלא בשל היותו רופא, תפקיד המחייב להושיט עזרה. עד תביעה במשפטו של מי שהיה קאפו במחנה עבודה סיפר על עבודתו כמסגר בבית חרושת מחוץ למחנה, ללא פיקוח יהודי, כהצלת חיים: "והודות לכך אני עודני חי היום. לא הייתי אז תחת פקוח של יהודים. לא היה לי אז מגע עם הקאפו היהודי אלא עם המייסטר הגרמני; ואלה היו בעלי לב יותר טוב".¹²⁵ כלל לא ברור אם העד מדבר על הנאשם או מתייחס לקאפואים יהודים בכלל, אך ברורה מאוד ההשוואה בין ה"פיקוח של יהודים", המסוכן, לבין "הצלת החיים" שבאה בזכות המייסטר הגרמני. באותו הליך טען עד תביעה אחר: "אינני זוכר מקרה שיהודי נרצח ע"י גרמני. להיפך גרמני הוא שהצילני מידי של הנ. [הנאשם] היו בין הנאצים כאלה שהצילו יהודים; ואני הייתי אחד מאלה".¹²⁶ עד נוסף תיאר אירוע שבמהלכו העבירו האסירים-הגברים מעילים לנשים-אסירות יהודיות שזה מקרוב הגיעו למחנה. הסיפור נועד להדגיש את ההבדל בין התנהגות הממונים היהודים להתנהגות הגרמנים: "כשעבדתי בפירמה גולדשמיט [...] הביא לשם בחורות יהודיות. העברנו להן את מעילי החורף שלנו, ובגלל זה קבלנו מכות רצח מהנאשם ומחבריו, איש ה-ס.ס. לא התעניין בדבר".¹²⁷ כך אירע גם כשכמה מהאסירים ניסו לגנוב תפוחים במקום הסמוך למפעל שעבדו בו: "בפירמה גולדשמיט היה שדה תפוחים הלכנו לגנוב. אנשי ה-ס.ס. לא הקפידו [...] והנה עמד הנאשם בפנה כדי לראות את אלה שגנבו תפוחים. תפסני והכניסני למטבח, מעין צריף קטן והשכיבני על השלחן והרכיץ לי מכות רצח [...] לאחר שלקח ממני את התפוחים".¹²⁸ עד תביעה במשפטו של מי שהיה ראש הבלוק באחד ממחנות המשנה של אושוויץ, קבע: "הממונים היהודים והגויים בדרך כלל, שניהם היו גרועים אבל היו מקרים שאנשים [יהודים] העדיפו להיות אצל ממונים גויים מאצל הממונים היהודים".¹²⁹

ההשוואה לגרמנים אינה יכולה לבוא לידי ביטוי בשפת החוק לעשיית דין משום שזו מתייחסת להיבט צר מאוד של התנהגות הנאשמים. עם זאת, ההשוואה מכניסה לסיפור את תחושת התיעוב, הפחד דווקא מיהודים, הציפיות שתלו יהודי הגטו או האסירים היהודים בבעלי התפקידים היהודים כי ינצלו את תפקידיהם כדי לעזור או לפחות לנסות להקל – כל התחושות הללו באו לידי ביטוי בהשוואה בין היהודים לגרמנים. התחושה הקשה של הפרת אמון שחוו היהודים בגטו ובמחנה כלפי היהודים בעלי התפקידים – שמהם כאמור קיוו להשתתפות, לנאמנות ולסולידריות – אינה יכולה למצוא ביטוי בשפה הפלילית. העדויות

124 עניין שטרנברג, לעיל ה"ש 63, פרוטוקול בעמ' 17.

125 עניין הוניגמן, לעיל ה"ש 77, פרוטוקול בעמ' 26 (עד התביעה אבא מושנברג, חקירה ראשית).

126 שם, פרוטוקול בעמ' 90 (עד התביעה אברהם לערער, חקירה נגדית).

127 שם, פרוטוקול בעמ' 98 (עד התביעה מאיר זיסקוביץ, חקירה ראשית).

128 שם.

129 ת"פ (מחוזי י"ם) 48/51 היועץ המשפטי נ' פל, ארכיון המדינה ב-148/1661, פרוטוקול בעמ' 13 (לא פורסם, 25.1.1951.) (עד התביעה מרדכי ולטרפרייד, חקירה ראשית).

הללו מספרות סיפור שונה מזה שמספרות לנו הקטגוריות המשפטיות שבחוק. הן מספרות לנו על התרדמה והיאוש שעוררו בהם מכות מידי יהודים, על ציפיות שקרסו ועל תחושה קשה של הפרת האמון שבאה בעקבותיה. התחושות הללו נוגעות תמיד בסוגיית ההשתייכות, בין שמדובר בהכרזה שכל שוטר היה בחזקת "מלאך המוות" ובין שמדובר בהשוואה בין ממונים יהודים לגרמנים. ההשתייכות משרטטת את המעגל שמחוצה לו נמצאים אלה שהפרו את האמון. בדרכים רבות סיפרו היהודים על הדרך שבה, מנקודת מבטם, יצאו היהודים הממונים ממעגל ההשתייכות.

באחת העדויות מצאתי מהלך שאמנם נעשה בכיוון הפוך, אך הדגיש ביתר שאת את חשיבותה של תחושת ההשתייכות ואת העלבון וההשפלה שבהפרתה. עד תביעה במשפטו של ראש בלוק סיפר על יום הכיפורים במחנה, שהיה כמובן יום עבודה רגיל, והוסיף: "דברנו בצריף שאפילו אצל האיש הגרוע ביותר יכול להתעורר זיק של יהדות. כשחזרנו מהעבודה שאל הנאשם מי צם, והוסיף לו מנת מרק. זה הדבר הטוב היחידי שאני זוכר על הנאשם".¹³⁰ מחווה אנושית שבאחת "החזירה" את הנאשם למעגל ההשתייכות היהודית, גם אם באופן זמני. שוב צריך להזכיר כי אין לסיפור זה שום משמעות מבחינת כתב האישום, אבל הייתה לו משמעות עמוקה במשפט הקהילתי שערכו העדים לנאשמים. הנאשם עצמו הרגיש אף הוא צורך להדגיש את רכיב ההשתייכות, ומשום כך כנראה בחר לספר כי "כשבאו יהודי אונגריה הכניסו תפילין [...] הרב מסר לי שאני שמרתי לו מתחת למטתי. כל בקר נתתי לו. אני נתתי את ראשי עבורו. אילו היו באים ס.ס. הייתי משלם בדמי, הייתי מוכן ובלבד לשמור על דבר יהודי".¹³¹ כך נוצר דו־שיח מרתק בין העדים לבין הנאשם – דו־שיח שלא הייתה לו זיקה כלשהי לחוק לעשיית דין והיה חסר משמעות מבחינה משפטית, אך היה משמעותי מאוד להתחשבות הקהילתית. גם הנאשמים וגם העדים הבינו כי ההתחשבות הזו אינה עוסקת רק במכות, אלא בשרטוט גבולותיה של ההשתייכות. זו הייתה דרכם של העדים לדבר על הפגיעה בהשתייכות ועל הפרת האמון והנאמנות בלי להשתמש במונחים "בגידה" או "בוגד". ככל הדוגמאות הללו, וברבות נוספות שאפשר למצוא בעדויות, חוזר על עצמו הניסיון לבסס את "אשמתם" של היהודים בעלי התפקידים על סמך אירועים שמביעים רגשות, ואלה אינם עונים בהכרח על הקטגוריות המשפטיות שבחוק.

עניין רגשי שונה אפשר לזהות בעדויות של נשים המתייחסות ללבושן של יהודיות בעלות תפקידים במחנות. במשפטה של מי שהייתה ראש בלוק במחנה בירקנאו הרבו העדות לעסוק בבגדיה "האלגנטיים" ובמראה החיצוני הטוב שלה. התובע הוא שהעלה לראשונה את המראה החיצוני הטוב של הנאשמת בהשוואה לאסירות האחרות. בנאום הפתיחה שלו הדגיש התובע כי ברצונו להציג את הנאשמת כמי ש"לא היתה כל כך מושפלת [...]".¹³² בהליך אחר, של מי שהייתה ראש מחנה עבודה בגרמניה, הדגישה אחת העדות את הפער בינה

130 שם, פרוטוקול בעמ' 10 (עד תביעה תאומים, חקירה ראשית).

131 שם, פרוטוקול בעמ' 20 (הנאשם, חקירה ראשית).

132 עניין טרנק, לעיל ה"ש 79, פרוטוקול בעמ' 3. היו תובעים שהרגישו כי הסיפור האמתי נמצא מעבר לגבולותיו של החוק לעשיית דין כנאצים ובעוזריהם ובעצמם חרגו מגבולות כתבי האישום, שהרי ברור כי למראה של הנאשמת אין ולא יכול להיות קשר לעברות המנויות בחוק, אבל יש לו קשר הדוק למערכת היחסים הרגשית שבינה לבין העדות.

לכין הנאשמת "הנ' [הנאשמת] ישבה מולי היתה שבעה ולבושה יפה [...]".¹³³ עד אחר באותו הליך תיאר את הנאשמת שהייתה "לבושה יפה, בחורף נעלה מגפיים ולא בגדי אסירים".¹³⁴ תיאור של נאשם שנראה מפוטם כמו "רועה חזירים פולני" מבטא גם הוא אוסף של רגשות: הפחד מפניו בימים שנראה בריא וחזק בניגוד אליהם – ותחושה של ניצחון משום שהיום, בבית המשפט, הוא נראה כחוש וחולני. התיאור הפיזי מדגיש את לא רק את תחושת הרווחה בהווה אלא גם את ההשפלה של העבר. אז היה זה יהודי רחב גרם וחזק שרדה באחיו, היום הוא נראה כמלוא עליבותו על ספסל הנאשמים. זהו ניצחון שכא לידי ביטוי בתיאור קצר ומדויק – ונטול כל השפעה על אחריותו הפלילית של הנאשם. יתרה מזו, תיאור הלבוש של הנשים והגברים בתקופת המחנה מדגיש את חריגותם של הממונים והממונות, שבאמצעות לבוש ניתקו את עצמם מההשתייכות היהודית. הם לא רק התנהגו אחרת, הם גם נראו אחרת. אפשר לזהות בעדויות שנאה עצומה. יש שהביעו אותה ישירות: "שנאתי לנאשמת גדולה עכשיו מאד, ואילו היתה בידי היתה מוצאת את סופה המגיע לה, ולא היתה יוצאת בחיים [...]";¹³⁵ ויש שהביעו את השנאה עם השאיפה לנקמה לא בביטוי ישיר אלא באמצעות תיאור של אירוע: "ב" 2.5.45 השתחררנו [...] התחלנו להתאושש קצת. ערכו הזכרה. מישוהו החל לצעוק שהגיע זמן לעשות חשבון עם הקאפוס [...] החלו לרדוף אחריה הנאשמת ובן זוגה (שהיה אף הוא קאפו). זה היה אולם גדול בבית ספר לקצינים [...] השיגו אותה. קרעו בגדיה אך היא ברחה".¹³⁶ עוצמת השנאה המובעת בתיאור האירוע הזה, שכבר באה לידי ביטוי באירוע עצמו, אינה נובעת רק מהמכות הפיזיות שהכתה הנאשמת אסירות אחרות (האסירים הגברים כלל לא היו קרבנות ישירים שלה), אלא כמו במקרים רבים אחרים נבעה מהסיטואציה הכללית של אסירה יהודייה שהתייצבה נגד נשים יהודיות אסירות, ולא עמן. השנאה והרצון לנקום היו מנת חלקם של העדים החיים ושל המתים שהם דיברו בשמם: "באתי להגן על דמם של אחי שנספו", קרא אחד העדים בדם לבו, "וכלם צוו, אחד על רעהו, לנקום דמם, שמי שישאר בחיים יעיד על הרוצח הזה, הנאשם".¹³⁷ את הזעקה של העד אי-אפשר לשמוע, אפשר רק לחוש אותה באמצעות הבחירה ב"נקמת דם" כדי לספר על השליחות שהוטלה עליו.

העדויות אינן רק תרגום של המעשים המיוחסים לנאשמים בכתבי האישום לשפת יום-יום של אנשים שאצל רובם לא הייתה העברית שגורה; העדויות מספרות סיפור רחב הרבה יותר מהקטגוריות המשפטיות שבחוק לעשיית דין ובכתבי אישום, סיפור החורג מגבולותיהם, סיפור על המפגש החריג בין יהודים שהופרדו על ידי הכובש הגרמני ליהודים "רגילים" ויהודים "ממונים". מילותיו של סיפור זה, המתקיים במישור שונה לחלוטין מהמישור הפלילי,

133 עניין גריצמכר, לעיל ה"ש 111, פרוטוקול בעמ' 32.

134 שם, בעמ' 38.

135 עניין גולדנברג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 6.

136 עניין גריצמכר, לעיל ה"ש 111, פרוטוקול בעמ' 17. אריה סגלסון, שהיה שופט בית המשפט המחוזי בתל אביב, הזכיר את האירוע גם בספר זיכרונותיו. ראו אריה סגלסון בלב העופל: כיליונה של קובנה היהודית – מבט מבפנים 503-504 (2003). עד נוסף באותו הליך תיאר אף הוא את האירוע. ראו עניין גריצמכר לעיל ה"ש 111, פרוטוקול בעמ' 86 (עד תביעה יוסף שילנסקי, חקירה ראשית).

137 עניין שטרנברג, לעיל ה"ש 63, פרוטוקול בעמ' 10.

לקוחות ממילון שאין לו כל משמעות משפטית, והן מספרות לנו על התדהמה והייאוש שעוררו המכות מידי שוטרים יהודים בגטו או אסירים יהודים במחנה מעבר לפגיעה הפיזית. בנקל אפשר לדמיין לא רק את התחושות שהתעוררו אז, אלא גם את אלה שהתעוררו באולם בית המשפט עצמו כשהתחלפו התפקידים. הנוגשים של אז נהפכו לנאשמים שקלונם מוצג ברכים, ומי שהיו מושפלים בגטו או במחנה נהפכו לבעלי הכוח, למאשימים.¹³⁸ ההליך המדינתי התקיים, נאשמים ונאשמות זוכו או הורשעו לפי כתבי האישום, ואפשר להניח שניצולים שמחו או הצטערו על החלטה זו או אחרת. עם זאת, לכם היה נתון גם ההליך "שיפוטי" אחר לחלוטין, שבו תיאור הנאשם כ"הימלר של המחנה", או תיאור הפחד מנאשם ש"פחדו ממנו יותר מאשר מפני גרמני", היו בעלי משמעות עמוקה הרבה יותר.

4. רגשנות ופסיכוזה: על תגובות השופטים לעדויות

אי-אפשר להשלים את הדיון ב"מילון הרגשי" של העדים בלי לתת את הדעת לתגובות השופטים כלפיו. אפשר לומר כי אוזנם של מרבית השופטים לא "שמעה" את שפתם של העדים. השופטים היו כבולים לשפה המשפטית, אם כדי להימלט מהסיפורים הקשים ששמעו ואם משום שלא רצו לחרוג מהתפקיד השיפוטי הרגיל של שקילת עובדות והכרעה באחריותו הפלילית של הנאשם. נראה כי דווקא במקרים שבהם נתנו השופטים את דעתם לעימות הרגשי שהתרחש בין הצדדים הם זקפו זאת לחובת העדים ונטו "להאשים" אותם ברגשנות יתר. כך, לדוגמה, במשפטו של מי שהיה ראש משטרה יהודית, דחו השופטים במלואן את העדויות של 27 עדי התביעה, כשהם תוהים "על שום מה ראו מספר כה רב של אנשים לבוא לבית המשפט ולהטיח מספר גדול של אשמות רציניות מאד כלפי הנאשם?".¹³⁹ ההסבר שנתנו השופטים לתהייתם היה שהעדים כולם היו אנשים "מרי נפש בגלל האסונות שבאו על משפחותיהם"¹⁴⁰ ו"חסרי מצפון".¹⁴¹ בהליכים אחרים אכן קלטו השופטים את השנאה העזה, אך השתמשו בה דווקא כדי לדחות עדויות. כך, למשל, קבע השופט צלטנר: "יש להבין במידת מה את הפסיכוזה אשר נוצרה אצל העדות נגד הנאשמת ע"י האוירה שבה היא (הנאשמת) היתה נאלצת למלא את תפקידה בתור לאגר-קאפו".¹⁴² בכך למעשה קבע השופט

138 בהקשר זה ראוי להרגיש כי העדויות המשוות בין יהודים לגרמנים יצרו תמונה היסטורית מעוותת בנוגע ל"חלוקת" האשמה בין יהודים לגרמנים. במשפטים שבהם נאשמו יהודים לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התמקדו העדים בהתנהגותם של יהודים כאילו הם לברם היו אחראים לסבלם. על הפרק עמדו שיתוף הפעולה היהודי עם הגרמנים והתנהגותם של יהודים, וממילא "הצטמצם" תפקידם של הגרמנים. עדויות אלה שיקפו את תפיסת המציאות של הנאשמים כמו שחוו אותה יום אחר יום בגטו או במחנה. מנקודת מבט זו קשה יותר לראות את המבנה הכללי של האחריות ואת חלוקת התפקידים בין היהודים לגרמנים. השוטר היהודי שגילה את מקום המחבוא וגרם לכך שכל היהודים באותו מקום נאלצו להתייצב לתהליך הסלקציה, או ראש הבלוק היהודי שסחרה במזון שיועד לאסירות, היו "הצוררים" העיקריים של חיי היומיום. הגרמנים – השליטים האמתיים – לא היו חלק מהתמונה.

139 עניין פוצ'ץ, לעיל ה"ש 7, בעמ' 51.

140 שם, בעמ' 52.

141 שם.

142 עניין הנס, לעיל ה"ש 85, בעמ' 4.

את הבסיס לדחיית עדויות התביעה כבעיה נפשית שהתפתחה אצל העדות. בהליך אחר קבע השופט קסאן: "עדי הקטגוריה העידו עדות שקר במתכוון. הרי אין לשכוח, כי עברה תקופה של כמעט עשר שנים מאז שיהודים אלה היו במחנה ההסגר, יש גם לשים לב שנוכח כל מה שעבר עליהם מאז, ייתכן מאד שנשתבשו ונתחלפו אצלם הרשמים [...]".¹⁴³ אפשר לומר כי גם השופטים ש"שמעו" את הרגשות העזים שבין העדים לנאשמים לא ראו בהם תוצאה של האירוע החריג שבו יהודים רודים ביהודים אחרים, אלא השפעה של השואה ככלל.

בפרק זה הצגתי את המתח שבא לידי ביטוי בעדויות בין המילון המשפטי למילון הרגשי. המתח הוליד יצירה קהילתית מיוחדת במינה, שבה עסקו העדים בהתחשבות פנימית לא רק עם נאשמים ספציפיים, אלא גם ואולי בעיקר עם כלל היהודים הממונים. כפי שהראיתי, הזירה הקהילתית הזו נולדה בשל הקשיים של הקטגוריות המשפטיות להקיף את המציאות החריגה וחסרת התקדים של הגטאות והמחנות כפי שחוו אותה העדים.

סיכום: אלה ש"שכחו את הדם היהודי"¹⁴⁴

במאמר זה ביקשתי להראות כיצד ניצולי השואה, העדים והנאשמים בהליכים המשפטיים נגד יהודים לפי החוק לעשיית דין, כוננו קהילה רגשית והפכו את בית המשפט לזירה רגשית שבה התרחש עימות בין מי שהיו יהודים "מיוחסים" בגטאות ובמחנות לבין יהודים "רגילים", יהודי הגטאות ואסירי המחנות. היה זה דווקא המשפט שסיפק לניצולים הזדמנות לבטא בפומבי את השנאה העזה כלפי בעלי התפקידים היהודים, הזדמנות להטיח במי שהיו עד לא מכבר בעלי השררה והכוח את כל הרגשות הקשים שהצטברו ולא היה להם מוצא, מאחר שהציבוריות הישראלית העדיפה סיפורי גבורה על סיפורי היום-יום בגטאות ובמחנות. דווקא השפה הנוקשה של החוק אפשרה לניצולים להשמיע את קולם הרגשי. זו הייתה ההזדמנות הראשונה להעניק משמעות לא רק למעשים של גבורה או של השמדה המונית שאפיינו את השיח הציבורי של העשורים הראשונים, אלא לחיי היום-יום הבסיסיים והשגרתיים: המפגש עם שוטר יהודי בגטו שמגלה מקום מחבוא של יהודים, עם אחראית בלוק יהודייה שמשליטה סדר בעזרת מקל או עם רופא יהודי במחנה שממייין רשימת חולים לחיים ולמוות. כבר במחנות העקורים זעקו הניצולים את רגשותיהם נוכח מה שהם ראו ככישלון יהודי מוסרי:

השנאה כלפי אלה שהיה להם קשר כלשהו לשונאים ולו הקלוש ביותר וששכחו את הדם היהודי, העוינות כלפי כל אלה שבקרבו שניצלו את אומללות אחיהם

143 עניין שטרנברג, לעיל ה"ש 63, בעמ' 6. חשוב להדגיש כי החלטת השופט מייצגת את ההשקפה הציבורית שפסלה מעדות קרבנות טראומה (וניצולי שואה בכלל זה), משום שהם נתפסו כמי שהטראומה פגעה בהם ללא תיקון ואי-אפשר לסמוך על זיכרונם. ראו למשל, LEORA BILSKY, TRANSFORMATIVE JUSTICE 105 (2005). כמו כן, החלטתו של גדעון האוונר לבסס את התביעה נגד אייכמן על עדויות ניצולים הייתה חריגה לתקופתו. רק משנות התשעים של המאה הקודמת ואילך השתנה היחס לעדים שחוו טראומה, ו"קולו של הקרבן" החל להוות חלק בלתי-נפרד מכתבת ההיסטוריה של השואה. לדיון בסוגיה זו ראו עמוס גולדברג "השואה וההיסטוריה: נתקים בעידן פוסטמודרני" תיאוריה וביקורת 40, 121, 139-145 (2012).

144 שבתאי ק', לעיל ה"ש 30.

כ"קרדום לחפור בו", הכעס נגד כל אלה שגם בתנאים החדשים המשיכו לרכב על כתפיהם הצרות של "חמורי העבודה" – כל אלה בערו בליכה של שארית הפליטה וזעקו לתיקון.¹⁴⁵

"זעקה לתיקון" הולידה במחנות העקורים בית דין קהילתי שבפניו עמדו לדין יהודים "ממונים". בישראל יצרה המדינה, בעידוד הניצולים, מסגרת משפטית שאמורה הייתה לתת ביטוי לכל מה שבער בלבם וזעק לתיקון. אך מה שהחל כשיתוף פעולה אירוני דווקא בין המדינה לבין הניצולים (אותה קבוצה דחוייה בחברה הישראלית)¹⁴⁶ ביצירת כלי חוקי שיאפשר העמדה לדין של יהודים, השתנה בבית המשפט. במקום שיתוף פעולה העדויות מלמדות על פער כמעט בלתי־ניתן לגישור בין המשמעויות שהעניקה המדינה לחוק לעשיית דין ולקטגוריות המשפטיות לבין המשמעויות שהעניקו להם הניצולים. השם שנתנה המדינה לדרכי ההתנהגות של יהודים בגטאות ובמחנות היה שונה לחלוטין מהשם שנתנו להם הניצולים, אלה שהיו "שם". לרוב המעשים שייחסה לנאשמים נתנה המדינה משמעות פלילית רגילה: רצח, חבלה, תקיפה וכיוצא באלה.¹⁴⁷ כתוצאה מכך, התנהל ההליך המשפטי כהליך פלילי רגיל, שמטרתו בירור האמת בנוגע לנאשמים ספציפיים. לעומת זאת, הניצולים ניהלו "הליך משפטי" שונה: הם קראו למעשים שיוחסו לנאשמים בשם שהתקיים במקום אחר ובזמן אחר, ומטרתם לא הייתה רק חשיפת האמת על התנהגותם של השוטר בגטו או הקאפו במחנה; מטרתם הייתה לנהל הליך של הוקעה פומבית, של סימון "אלה ששכחו את הדם היהודי"¹⁴⁸ – והם עשו זאת באמצעות התחשבות שחרגה מכתבי האישום (הן מבחינת הנאשמים הספציפיים והן מבחינת המעשים שיוחסו להם), ובכך יצרו מסלול משפטי קהילתי מקביל למסלול המשפטי המדינתי. במסלול הרגשי המקביל לא דנו בשאלה אם המכה שהיכה הקאפו אסיר יהודי הייתה בגדר "תקיפה" או "תקיפה הגורמת חבלה של ממש". במסלול הרגשי יצאו לאור כל הרגשות שהיו כבושים עד אז בלבבות הניצולים: כעס עצום, שנאה, עוינות, רצון לנקום – רגשות שנבעו מהתחושה שההתנהגות של היהודים בעלי התפקידים הייתה בגדר הפרת אמון ונאמנות. התרגום של מעשים או מחדלים של הממונים היהודים לתחושות עקף את הקטגוריות המשפטיות של החוק לעשיית דין, ובדרך זו כוננו העדים בית דין שבו העמידו על המוקד את התנהגות היהודים בעלי התפקידים באמצעות תיאורים וביטויים שלא הייתה להם זיקה לקטגוריות שבחוק לעשיית דין.

החוק לעשיית דין ניסה "לדחוס" סוגיה חברתית, מוסרית ורגשית מורכבת ומסובכת מאין כמותה ל"מיטת סדום" של קטגוריות פליליות, ובכך יצר למעשה מתח בלתי־פתור בין הזירה המשפטית לזירה הרגשית. המתח נוצר בשל שתי סיבות: מצד אחד ביקשה המדינה, בעצם חקיקת החוק לעשיית דין, לבוא חשבון עם יהודים שסימלו עבורה את כל הרעות של הגולה בלי להביא בחשבון את המציאות החריגה שבה התרחשו האירועים; מהצד

145 שם.

146 על יחסה של החברה הישראלית לניצולי השואה בשנים הראשונות של המדינה נכתב רבות. ראו למשל חנה יבלונקה, לעיל ה"ש 64.

147 לעניין ס' 5, החריג במסגרת הפלילית של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, ראו לעיל ה"ש 73.

148 שבתאי ק', לעיל ה"ש 30.

האחר, החוק לא סיפק מענה למצוקות הניצולים. הוא לא אפשר להם לדבר על מה שהיה בעיניהם העיקר: ההשפלה והכאב שבהתנהגותם של יהודים כלפיהם, יהודים שהיו למעשה שותפים לאותו גורל ורק המקרה הוא שהעניק להם יתרון זמני. החוק אמנם סיפק לניצולים כמה ציבורית נחשבת לספר את סיפור המפגש עם יהודים משתפי פעולה – תופעה חסרת תקדים בחיי הקהילות היהודיות – אבל הכלים שהוא סיפק לא היו מתאימים. הניצולים חשו בשפה הלא־מתאימה שהציע להם המשפט, ומתוך העדויות עולה שהם עצמם מילאו את החסר: הם השתמשו בשפה משלהם, שפה רגשית שבאה מ"שם" ולא מהוראות החוק. באמצעות שפה זו הם הפכו את בית המשפט לזירה רגשית שבה יכלו לשחרר את המועקה הגדולה של סיפור שיתוף הפעולה היהודי. כפי שהראיתי, בבית המשפט התחלפו התפקידים: הנוגשים לשעבר, היהודים "המיוחסים", נהפכו לנאשמים – ואלה שהיו נתונים למרותם קיבלו באמצעות המשפט את הסמכות להטיח בהם את כל שהיה אצור במשך שנים. במקום "חבלה" או "תקיפה" אפשר היה "לשמוע" בעדויות את הרגשות הקשים, ובעיקר את תחושת הבגידה מצד מי שהיו חבריהם לסבל ולגורל, אלה שהיו הקרובים להם ביותר מבחינת מעגל ההשתייכות – והפנו את גבם אליהם.

חשוב לזכור כי המפגש היום־יומי של היהודים בגטאות ובמחנות לא היה דווקא עם הגרמנים. בשני המקומות יהודים הם שהיו אחראים על חיי היום־יום ומשום כך אין להתפלא כי עיקר הזעם והשנאה הופנו כלפיהם. היו אלה זעם ושנאה שונים מאלה שהופנו כלפי הגרמנים: הרגשות הקשים כלפי הגרמנים היו מובנים מאליהם, משום שהם הופנו מהפנים לחוץ, מהקהילה היהודית אל הגרמנים, האויבים המוצהרים. אותם רגשות הופנו גם כלפי פנים, כלפי היהודים – לא אל "האויב" אלא אל "הידיד" או אל מי שאמור היה להיות ה"ידיד". הרגשות הופנו כלפי אנשים שלמעשה לא היה כל הבדל בינם לבין יהודים אחרים. אלה היו כעס ושנאה כלפי מי שהפרו חובות של אמון ונאמנות, חובות שהגרמנים לא היו מחויבים בהם. את הרגשות הללו אפשר לסכם בזעקתו של אחד העדים: "לאנשים ששתפו פעולה ורצחו יהודים יש לי שנאה יותר מאשר לגרמנים עצמם".¹⁴⁹ זעקה זו מייצגת את המילון הרגשי שפיתחו הניצולים בבית המשפט ושמצא מקום במסגרת ההליכים המשפטיים – בזכות המשפט אבל גם למרות המשפט.

149 עניין גריצמכר, לעיל ה"ש 111, פרוטוקול בעמ' 23.

